स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्ज्जयेन्नरः ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकाः ।

स्वेदो यथा कार्य्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥
स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम् ।
अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥
त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संग्रहेण च षट्स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥
स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्व्वसुः ॥ ३१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
स्वेदाध्यायो नाम चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं सम्भृतसम्भारं वमनं विरेचनं पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवौषधपानात् सम्भारा उपकल्पनीया भवन्ति । सम्यक् चैव हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः व्यापन्ने चौषधे व्यापदः परिसंख्याय

प्रतीकारार्थाः। न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यामपि क्रयाक्रये सुकरमाशु सम्भरणमौषधानां यथावदितिएवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ॥ २ ॥

ननु भगवन्नादावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यम्, यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन। सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्व्वकर्म्मणां सिद्धिरिष्टा व्यापच्चासम्यक् प्रयोगनिमित्ता। अथ सम्यगसम्यक् च समारब्धं कर्म्म सिध्यति व्यापद्यते वा नियमेन तुल्यं भवन्ति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः। शक्यं तथा प्रतिविधातुमस्माभिरस्मद्विधैर्वाप्यग्निवेश यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन। तच्च प्रयोगसौष्ठवमुपदेष्टुं यथावन्नहि कश्चिदस्ति य एतदेव उपदिष्टमुपधारयितुमुत्सहेत उपधार्य्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं वा। सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि। यान्यनुचिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्य्युः किंपुनरल्पबुद्धेः। तस्मादुभयमेतद् यथावदुपदेक्ष्यामः सम्यक् प्रयोगञ्चौषधानां व्यापन्नानाञ्च व्यापत्साधनानि सिद्धिषूत्तरकालम्। इदानीं तावत् सम्भारान् विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

तद्यथा—दृढं निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं धूमातपरजसामनभिगमनीयमनिष्टानाञ्च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां सोपानोदूखलमुषलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसोपेतं वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्व्वमपकल्पयेत् ॥ ५ ॥

ततः शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नानुपचारकुशलान् सर्व्वकर्म्मसु पर्य्यवदातान् सूपौदनपाचकस्नापकसम्वाहकोत्थापकसम्वेशकौषधपेषकांश्च परिचारकान् सर्व्वकर्म्मस्वप्रतिकूलान्, तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथाख्यायिकेतिहासपुराणकुशलानभिप्रायज्ञाननुमतांश्च देशकालविदः परिषद्यांश्च । तथा लावकपिञ्जलशशहरिणैनकालपुच्छकमृगमातृकोरभ्रान् । गां दोग्ध्रीं शीलवतीमनातुरां जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयाम् । पात्र्याचमनीयोदकोष्ठमणिकघटपिठरपर्य्योगकुम्भीकुम्भकुण्डशरावदर्व्वीकटोदञ्चनपरिपचनमन्थानचर्म्मचेलसूत्रकार्पासोर्णादीनिच शयनासनादीनि चोपन्यस्तभृङ्गारप्रतिग्रहाणि सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि स्वापाश्रयाणि सम्वेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रोच्चारकर्म्मणामुपचारसुखानि सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुश्लक्ष्णखरमध्यमा दृषदः शस्त्राणि चोपकरणार्थानि । धूमनेत्रञ्च वस्तिनेत्रञ्चोत्तरवस्तिकञ्च कुशहस्तकञ्च तुलाञ्च मानभाण्डञ्च घृततैलवसामज्जक्षौद्रफाणितलवणेन्धनोदकमधुसीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिदधिमण्डोदश्विद्धान्याम्लमूत्राणि च ॥ ६ ॥

तथा शालिषष्टिकमुद्गमाषयवतिलकुलत्थबदरमृद्वीकाफरूषाभयामलकविभीतकानि नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि द्रव्याणि तथैवोर्द्ध्वहरानुलोमिकोभयभागिकसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहराणि समाख्यातानि चौषधानि यच्चान्यदपि किञ्चिद्‌व्यापदः परिसंख्यायोपकरणं विद्यात् यच्च प्रतिभोगार्थं तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथार्हमुपपादयेत्। तस्मिंश्चेदस्मिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्तीव्रतरः सहसाभ्यागच्छेत् तमेव तावदस्योपावर्त्तयितुं यतेत। ततस्तमुपावर्त्त्य तावन्तमेवैनं तथाविधेनैव कर्म्मणोपाचरेत्। ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमानसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्च्चितवन्तम् इष्टे नक्षत्रे तिथिकरणमुहूर्त्ते कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं प्रयुक्ताभिराशिभिरभिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफाणितोपहितां मदनफलकषायमात्रां पाययेत्॥ ८॥

मदनफलकषायमात्राप्रमाणन्तु खलु सर्व्वसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति। यावद्धि यस्य संशोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते। नचातियोगायोगाय तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति॥ ९॥

पीतवन्तन्तु खल्वेनं मुहूर्त्तमनुकाङ्क्षेत, तस्य यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेन दोषं प्रविलयनमापद्यमानं लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिसमाध्मानेन च कुक्षिमनुगतम् हृल्लासास्यस्रवणाभ्यामपचितोर्द्ध्वमुखीभूतमथास्मै जानुसममसम्बाधं सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं स्वापाश्रयमासनमुपवेष्टुं प्रयच्छेत्। प्रतिग्रहांश्चोपचारयेत्। ललाटप्रतिग्रहे पार्श्वोपग्रहणे नाभिप्रपीड़ने पृष्ठोन्मर्द्दने च चानपत्रपणीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रयतेरन्॥ १०॥

अथैनमनुशिष्यात् विवृतोष्ठतालुकण्ठो नातिमहता

व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिदवनम्य ग्रीवामूर्द्ध-शरीर मुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् सुपरिलिखितनखाभ्यामङ्गुलीभ्या-मुत्पलकुमुदसौगन्धिकनालैर्व्वा कण्ठमनभिस्पृशन् सुखं प्रवर्त्तयस्वेति । स तथाविधं कुर्य्यात् । ततोऽस्य वेगान् प्रति-पात्रगतानवेक्षेत । वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगायोगाति-योगविशेषानुपलभ्यते । वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथार्ह-मवबुध्येत चक्षणेन । तस्माद्वेगानवेक्षेतावहितः ॥ ११ ॥

तत्र अमून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति । तद्यथा अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाप्यौषधस्य विभ्रंशो विबन्धो वेगानामयोगलक्षणानि भवन्ति । काले प्रवृत्तिरनति-महती व्यथा यथास्वं दोषहरणं स्वयञ्चावस्थानमिति योग-लक्षणानि भवन्ति । योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्ण-मृदुमध्यविभागो ज्ञेयः । योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रि-कोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति ॥ १२ ॥

तत्रातियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात् । आध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावो हृदयोपसरणमङ्गग्रहो जीवादानं विभ्रंशः स्तम्भः क्लम उपद्रवा इति ॥ १३ ॥

योगेन तु खल्वेनं छर्द्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालित-पाणिपादास्यं मुहूर्त्तमाश्वास्य स्नैहिकवैरेचनिकोपशमनीयानां धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरेवोदकमुप-स्पर्शयेत् । उपस्पृष्टोदकञ्चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य संवेश्य चानुशिष्यात् । उच्चैर्भाष्यमत्यशनमतिस्थानमतिचंक्रमणं क्रोध-शोकहिमातपावश्यायातिप्रवातान यानयानं ग्राम्यधर्म्ममस्वपनं

निशि दिवास्वप्नम्। विरुद्धाजीर्णासात्म्याकालाप्रमितातिहीन-गुरुविषमभोजनवेगसन्धारणोदीरणमिति भावानेतान् मन-साऽप्यसेवमानः सर्व्वमाहारमद्यादिति। स तथाकुर्य्यात् ॥१४॥

अथैनं सायाह्ने परे वाह्नि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां स्ववक्लिन्नां मण्डपूर्व्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य चैवं द्वितीये तृतीये चान्न-काले। चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालितण्डुलाना-मुत्स्विन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्नेह-लवणां वा भोजयेत्। एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले। सप्तमे त्वन्न-काले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुस्विन्नमोदनमुष्णो-दकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्गयूषेण भोजयेत् एवमष्टमे नवमे चान्नकाले। दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जला-दीनामन्यतमस्य मांसरसेनौदकलावणिकेनापि सारवता भोजयेत् उष्णोदकानुपानमेवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले। अतऊर्द्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजन-मागच्छेत् ॥ १५ ॥

अथैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमनसमभि-समीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमबलिमङ्गलजपप्राय-श्चित्तमिष्टतिथिनक्षत्रकरणमुहूर्त्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा त्रिवृत्कल्कमक्षमात्रं यथार्हमालोड़यन् प्रतिविनीतं पाययेत् प्रसमीक्ष्य दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्वप्रकृति-वयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च। विरिक्तञ्चैनं वमनोक्तेन धूमवर्ज्जेन विधिनोपपादयेदाबलवर्णप्रतिलाभाद्बलवर्णोपपन्नञ्चैन

मनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नात-मनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतमनुरूपालङ्कारा-लङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेदथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १६ ॥

भवति चात्र ।

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।
यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥
दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विरेचनम् ।
पिवेत् काममसम्भृत्य सम्भारानपि दुर्लभान् ॥
नहि सर्व्वमनुष्याणां सन्ति सर्व्वपरिच्छदाः ।
न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥
यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्त्तुमौषधमापदि ।
तत्तत्सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥
मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।
पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
सम्भारा ये यदर्थञ्च समानीय प्रयोजयेत् ॥
यथाप्रयोज्यं या मात्रा यदयोगस्य लक्षणम् ।
योगातियोगयोर्यच्च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥
यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।
तत् सर्व्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्व्वसुः ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्साप्राभृतीयमध्यायं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

चिकित्साप्राभृतो विद्वान् शास्त्रवान् कर्म्मतत्परः ।
नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥
यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।
सोऽतियोगादयोगाच्च मानवो दुःखमश्नुते ॥ २ ॥
दौर्ब्बल्यं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामल्पता रुचिः ।
हृद्वर्णशुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्त्तनम् ॥
बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मारुतस्यानुलोमता ।
सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्नेश्चानुवर्द्धनम् ॥ ३ ॥
ष्ठीवनं हृदयाशुद्धिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ।
आध्मानमरुचिश्छर्द्दिरदौर्ब्बल्यमलाघवम् ॥
जङ्घोरुसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः ।
लक्षणान्यविरिक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ४ ॥
विट्पित्तकफवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
परं स्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम् ॥
निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
तृष्यतो मारुतार्त्तस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥ ५ ॥
वमनेऽतिकृते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि ।
ऊर्द्ध्वगा वातरोगाश्च वाग्ग्रहश्चाधिको भवेत् ॥ ६ ॥
चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयाच्छरणं नरः ।

युज्यात् य एनमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥ ७ ॥
अविपाकोऽरुचिः स्थौल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः।
पिड़काकोठकण्डूनां सम्भवोऽरतिरेव च ॥
आलस्यश्रमदौर्ब्बल्यं दौर्गन्ध्यमवसादकः।
श्लेष्मपित्तसमुत्क्लेशो निद्रानाशोऽतिनिद्रता॥
क्लैव्यं तन्द्रिरबुद्धित्वमशस्तस्वप्नदर्शनम्।
बलवर्णप्रणाशश्च तृप्यतो वृंहणैरपि ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम्।
ऊर्द्ध्वञ्चैवानुलोमञ्च यथादोषं यथाबलम् ॥ ८ ॥
एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाग्निरतिवर्द्धते।
व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्त्तते॥
इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति।
बलं पुष्टिरपत्यञ्च वृषता चास्य जायते ॥
जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः।
तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिवेन्नरः॥
दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः।
जिताः संशोधनैर्येतु न तेषां पुनरुद्भवः॥
दोषाणाञ्च द्रुमाणाञ्च मूलेऽनुपहृते सति।
रोगाणां प्रसराणाञ्च गतानामागतिर्ध्रुवा॥ ९ ॥
भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैश्चैव वृंहणम्।
घृतमांसरसक्षीरहृद्ययूषोपसंहितैः ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरूहैः सानुवासनैः।
तथा स लभते शर्म्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥ १० ॥

अतियोगानुबन्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाप्यनुवासनम् ॥
यस्य त्वयोगस्तं स्निग्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
मात्राकालबलापेक्षी स्मरन् पूर्व्वमनुक्रमम् ॥ ११ ॥
स्नेहने स्वेदने शुद्धौ रोगाः संसर्ज्जनेच ये ।
जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ १२ ॥
जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।
हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावो परमः सदा ॥ १३ ॥
प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
केचित्तत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्त्तनम् ॥ १४ ॥
एवमुक्तार्थमाचार्य्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।
स्वभावोपरमे कर्म्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥
भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।
का वा चिकित्सा भगवन् किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ १५ ॥
तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्व्वसुः ।
श्रूयतामत्र या सौम्य युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥ १६ ॥
न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।
ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥
शीघ्रं गत्वा यथाभूतस्तथा भावो विपद्यते ।
निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥ १७ ॥
याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥ १८ ॥
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।

समानाञ्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ १९ ॥
त्यागाद्विषमहेतूनां समानाञ्चोपसेवनात् ।
विषमाननुबध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥
समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्धातून् संजनयेत् समान् ॥ २० ॥
चिकित्साप्राभृतस्तस्माद्दाता देहसुखायुषाम् ।
धर्म्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ॥
दाता सम्पद्यते वैद्यो दानाद्देहसुखायुषाम् ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः ।
योगायोगातियोगानां लक्षणं सिद्धिसंश्रयम् ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।
चिकित्सासूत्रमात्रञ्च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥
याच युक्तिश्चिकित्साया यञ्चार्थं कुरुते भिषक् ।
चिकित्साप्राभृताध्याये तत् सर्व्वमवदन्मुनिः ॥ २२ ॥

इति कल्पनाचतुष्कम् ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने चिकित्साप्राभृतीयो नाम षोड़शोऽध्याय. ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कियन्तःशिरसीयमध्यायं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ।
कति वाप्यनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ॥
क्षयाः कति समाख्याताः पिड़काः कति वानघ ।
गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदन ॥ २ ॥
हुताशवेशस्य वचस्तच्छ्रुत्वा गुरुरब्रवीत् ।
पृष्टवानसि यत् सौम्य तन्मे शृणु सविस्तरम् ॥ ३ ॥
दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ।
व्याधीनां द्व्यधिकाषष्टिर्दोषमानविकल्पजाः ॥
दश चाष्टौ क्षयाः सप्त पिड़का मधुमेहिकाः ।
दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ४ ॥
सन्धारणाद्दिवास्वप्नाद्रात्रौ जागरणान्मदात् ।
उच्चैर्भाष्यादवश्यायात् प्राग्वातादतिमैथुनात् ॥
गन्धादसात्म्यादाघ्रातादुजोधूमानिलातपात् ।
गुर्व्वम्लहरितादानादतिशीताम्बुसेवनात् ॥
शिरोभितापादुष्टामाद्रोदनाद्वाष्पनिग्रहात् ।
मेघागमान्मनस्तापाद्देशकालविपर्य्ययात् ॥
वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यस्रञ्च दुष्यति ।
ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ॥
प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।

यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ ५ ॥
अर्द्धावभेदको वा स्यात् सर्व्वं वा रुज्यते शिरः ।
प्रतिश्यायामुखनासाचिकर्णरोगशिरोभ्रमाः ॥
अर्द्दितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।
विविधाश्चापरे रोगा वातादिक्रिमिसम्भवाः ॥ ६ ॥
पृथग्दृष्टास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।
शिरोगदांस्तान् शृणु मे यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ॥ ७ ॥
उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ।
शीतमारुतसंस्पर्शाद्व्यायामाद्वेगनिग्रहात् ॥
उपवासादभिघाताद्विरेकवमनादति ।
वास्पशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकर्षणात् ॥
शिरोगता वै धमनीर्वायुराविश्य कुप्यति ।
ततः शूलं महत्तस्य वातात् समुपजायते ॥
निस्तुद्येते भृशं शङ्खौ घाटा सम्भिद्यते तथा ।
भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च तपतीवातिवेदनम् ॥
बध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
घूर्णतीव शिरःसर्व्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥
स्फुरत्यतिशिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ।
स्निग्धोष्णमुपसेवेत शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥ ८ ॥
कट्वम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ।
पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥
दह्यते तुद्यते तेन शिरःशीतं सुसूयते ।
दह्येते चक्षुषी तृष्णाभ्रमः स्वेदश्च जायते ॥ ९ ॥

आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभोजनैः।
श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥
शिरो मन्दरुजं तेन सुप्तस्तिमितभारिकम्।
भवत्युत्पद्यते तन्द्रीरालस्यमरुचिस्तथा ॥ १० ॥
वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताद्दाहो मदस्तृषा।
कफाद्गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥ ११ ॥
तिलक्षीरगुड़ाजीर्णपूतिसङ्कीर्णभोजनात्।
क्लेदोऽसृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥
ततः शिरसि संक्लेदात् क्रिमयः पापकर्म्मणः।
जनयन्ति शिरोरोगं जाता बीभत्सलक्षणम् ॥
छेदव्यधनरुक्कण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम्।
क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमीणां लक्षणेन च ॥ १२ ॥
शोकोपवासव्यायामरूक्षशुष्काल्पभोजनैः।
वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥
वेपथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता भ्रमः।
हृदि वातातुरे रूपं जीर्णे चात्यर्थवेदना ॥ १३ ॥
उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनैः।
मद्यक्रोधातपैश्चाशु हृदि पित्तं प्रकुप्यति।
हृद्दाहस्तिक्तता वक्त्रे तिक्ताम्लोद्गिरणं क्लमः ॥
तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ १४ ॥
अत्यादानं गुरुस्निग्धमचिन्तनमचेष्टनम्।
निद्रासुखं चाप्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ॥
हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तं स्तिमितभारिकम्।

तन्त्रात्त्वपि परीतञ्च भवत्यस्मात्ततं यथा ॥ १५ ॥
हेतुलचणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।
हृद्रोगः कष्टदः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिभिः ।
त्रिदोषजेतु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ॥
तिलचीरगुड़ादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ।
मर्म्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति ॥
संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः ।
मर्म्मैकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥
तुद्यमानं सहृदयं सूचीभिरिव मन्यते ।
छिद्यमानं यथाशस्त्रैर्जातकण्डुं महारुजम् ॥
हृद्रोगं क्रिमिजन्त्वेतैर्लिङ्गैर्बुद्ध्वा सुदारुणम् ।
त्वरेत जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ १६ ॥
द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट्स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ।
समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥ १७ ॥
संसर्गे नवैते षड़ेकवृद्ध्या समैस्त्रयः ।
पृथक्त्रयश्च तैर्वृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥
यथावृद्धैस्तथाक्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
वृद्धिक्षयकृतश्चान्यो विकल्प उपदिश्यते ॥ १८ ॥
वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संचयः ।
द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥ १९ ॥
प्रकृतिस्थं यदापित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये ।
स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥
तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।

गात्रदेशे भवेत्तस्य श्रमो दौर्ब्बल्यमेव च ॥ २० ॥
प्रकृतिस्थं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली।
कर्षेत् कुर्य्यात्तदा शूलं शैत्यस्तम्भनगौरवम् ॥ २१ ॥
प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं कफपरिक्षये।
संरुणद्धि तदा दाहः शूलञ्चास्योपजायते ॥ २२ ॥
प्रकृतिस्थं कफं पित्तं यदा वातपरिक्षये।
सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्य्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥ २३ ॥
प्रकृतिस्थं यदा वातं श्लेष्मा पित्तपरिक्षये।
सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्य्याच्छीतकं गौरवं ज्वरम् ॥ २४ ॥
प्रकृतिस्थं यदा पित्तं श्लेष्मा मारुतसंक्षये।
सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्य्यान्मृदग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥
निद्रां तन्द्रां प्रलापञ्च हृद्रोगं गात्रगौरवम्।
नखादीनाञ्च पीतत्वं ष्ठीवनं कफपित्तयोः ॥ २५ ॥
हीनवातस्य तु श्लेष्मा पित्तेन सहितश्चरन्।
करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥
हृल्लासमास्यस्रवणं पाण्डुतां दूयनं मदम्।
विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ २६ ॥
हीनपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः।
स्तम्भं शैत्यञ्च तोदञ्च जनयत्यनवस्थितम् ॥
गौरवं मृदुतामग्नेर्भक्ताश्रद्धाञ्च वेपनम्।
नखादीनाञ्च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ २७ ॥
मारुतस्तु कफे हीने पित्तञ्च कुपितं द्वयम्।
करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥

भ्रमसुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फुटनवेपने ।
अङ्गमर्द्दं परीशोषं हृदये धूपनं तथा ॥ २८ ॥
वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांस्यपिदधद् भृशम् ।
चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छाञ्च वाक्सङ्गञ्च करोति हि ॥ २९ ॥
वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः संसयेच्चरत् ।
ग्लानिमिन्द्रियदौर्ब्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥ ३० ॥
पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्म्मर्म्माण्यभिनिपीड़यन् ।
प्रणाशयति संज्ञाञ्च वेपयत्यथ वा नरम् ॥ ३१ ॥
दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म्म कुर्व्वते ॥ ३२ ॥
वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।
क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥ ३३ ॥
घट्टते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रवति शूल्यते ।
हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥
परुषा स्फुटिता म्लाना त्वग्रुक्षा रक्तसंक्षये ।
मांसक्षये विशेषेण स्फिग्ग्रीवोदरशुष्कता ॥
सन्धीनां स्फुटनं ग्लानिरक्ष्णोरायास एव च ।
लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वञ्चोदरस्य च ॥
केशलोमनखश्मश्रुद्विजप्रपतनं श्रमः ।
ज्ञेयमस्थिक्षये रूपं सन्धिशैथिल्यमेव च ॥
शीर्य्यन्त इव चास्थीनि दुर्ब्बलानि लघूनि च ।
प्रततं वातरोगाणि क्षीणे मज्जनि निर्द्दिशेत् ॥
दौर्ब्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुता सदनं भ्रमः ।

क्षवंत्र शुक्राविसर्गश्च चीणशुक्रस्य जायताम् ॥
चीणे शकृति चान्त्राणि पीड़यन्निव मारुतः ।
रूचश्चोन्नमयन् कुक्षिं तिर्यग्गूर्द्धञ्च गच्छति ॥
मूत्रचये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवैवर्णमेव च ।
पिपासा बाधते चास्य मुखञ्च परिशुष्यति ॥
मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
विशुष्कानि च लक्ष्यन्ते यथास्वं मलसंचये ॥
विभेति दुर्ब्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥ ३४ ॥
हृदि तिष्ठति यच्छुभ्रं रक्तमीषत् सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ ३५ ॥
प्रथमे जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिन् शरीरिणाम् ।
सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥
भ्रमरैः फलपुष्पाभ्यां यथा संक्रियते मधु ।
एवमोजः स्वकर्म्मभ्यो गुणैः संक्रियते नृणाम् ॥ ३६ ॥
व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥
कफशोणितशुक्राणामतिवर्त्तनमोक्षणम् ।
कालो भूतोपघातश्च विज्ञेयाः क्षयहेतवः ॥ ३७ ॥
गुरुस्निग्धाम्ललवणान्यतिमात्रं समश्नताम् ।
नवमन्नञ्च पानञ्च निद्रामास्यासुखानि च ॥
त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्व्वताम् ।
श्लेष्मा पित्तञ्च मेदश्च मांसञ्चातिप्रवर्द्धते ॥

तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति ।
यदा वस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्त्तते ॥
समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
दर्शयत्याकृतिं गत्वा चयमाप्यायते पुनः ॥ ३८ ॥
उपेक्षयास्य जायन्ते पिड़काः सप्त दारुणाः ।
मांसलेष्ववकाशेषु मर्म्मस्वपि च सन्धिषु ॥
शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षपी तथा ।
अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ३९ ॥
अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यामा क्लेदरुगन्विता ।
शराविका स्यात् पिड़का शरावाकृतिसंस्थिता ॥ ४० ॥
अवगाढ़ार्त्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिड़का कच्छपी मता ॥ ४१ ॥
स्तब्धा शिराजालवती स्निग्धा स्रावा महाशया ।
रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ ४२ ॥
पिड़का नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ।
सर्षपी सर्षपाभाभिः पिड़काभिश्चिता भवेत् ॥ ४३ ॥
दहति त्वचमुत्थाने तृष्णामोहज्वरान्विता ।
विसर्पत्यनिशं दुःखं दहत्यग्निरिवालजी ॥ ४४ ॥
अवगाढ़रुजाक्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि च ।
महती विनता नीला पिड़का विनता मता ॥ ४५ ॥
विद्रधिं द्विविधामाहुर्बाह्यामाभ्यान्तरीन्तथा ।
बाह्या त्वक्स्नायुमांसोत्था कण्डराभा महारुजा ॥ ४६ ॥
शीतकाम्लविदाह्यन्नरूक्षशुष्कातिभोजनात् ।

विरुद्धाजीर्णसंक्लिष्टविषमासात्म्यभोजनात् ॥
व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्वेगसन्धारणात् श्रमात्।
जिह्मव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात्॥
अन्तःशरीरे मांसासृक् प्रविशन्ति यदामलाः।
तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः॥
हृदये क्लोम्नि यकृति प्लीह्नि कुक्षौ च वृक्कयोः।
नाभ्यां वङ्क्षणयोर्वापि वस्तौ वा तीव्रवेदनः॥ ४७ ॥
दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् सर्वे शीघ्रं विदह्यते।
ततः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते॥ ४८ ॥
व्यधच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणैः।
वातिकीं पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमदज्वरैः॥
जृम्भोत्क्लेशारुचिस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः॥ ४९ ॥
सर्व्वासु महच्छूलं विद्रधीषूपजायते।
शस्त्राग्नैर्भिद्यतद्व चोल्मुकैरिव दह्यते॥
विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकैरिव दश्यते॥ ५० ॥
तनुरुक्षारुणं श्यावं फेनिलं वातविद्रधी।
तिलमाषकुलत्थोदसन्निभं पित्तविद्रधी॥
श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं पिच्छिलं बहलं बहु।
लक्षणं सर्व्वमेवैतद्भजते सान्निपातिकी॥ ५१ ॥

अथासां विद्रधीणां साध्यासाध्यत्वविशेषविज्ञानार्थं स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः। तत्र प्रधानमर्म्मजायां विद्रध्यां हृद्घट्टनतमकप्रमोहकासाः। क्लोमजायां पिपासामुखशोषगलग्रहाः। यकृज्जायां श्वासः। प्लीहजायामुच्छ्वासोपरोधः।

कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलम् । वृक्कजायां पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः । नाभिजायां हिक्का । वङ्क्षणजायां सक्थिसादः । वस्तिजायां कृच्छ्रमूत्रपूतिवर्च्चस्त्वञ्चेति । पक्कासु प्रभिन्नासूर्द्ध्वजासु मुखात् स्रावः, अधोजासु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजासु । आसां हृन्नाभिवस्तिजाः परिपक्काः सान्निपातिकीच मरणाय । शेषाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशाम्यन्ति । तस्मादचिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्पविद्युदग्नितुल्यां स्नेहस्वेदविरेचनैश्चोपक्रमेत । सर्व्वशो गुल्मवच्चेति ॥ ५२ ॥

भवन्ति चात्र ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ५३ ॥
शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहा ।
जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसः ॥ ५४ ॥
सर्षपी त्वलजी चैव विनता विद्रधी च याः ।
साध्याः पित्तोल्वणास्तास्तु सम्भवन्त्यल्पमेदसः ॥ ५५ ॥
मर्म्मस्वंसे गुदे पाण्योस्तले सन्धिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडकाः स प्रमेही न जीवति ॥ ५६ ॥
तथान्याः पिडकाः सन्ति पीतरक्तासितारुणाः ।
पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥
मृद्व्यश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथापराः ।
मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजाः ॥
ता बुद्ध्वा मारुतादीनां यथास्वं हेतुलक्षणैः ।
ब्रूयादुपाचरेच्चाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ ५७ ॥

तृट्श्वासमांससंकोथमोहहिक्कामदज्वराः।
विसर्पमर्म्मसंरोधाः पिड़कानामुपद्रवाः॥५८॥

क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः।
ऊर्द्धञ्चाधश्च तिर्य्यक् च विज्ञेया त्रिविधापरा॥
त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्म्मास्थिसन्धिषु।
इत्युक्ता विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः॥५९॥

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम्।
भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु॥६०॥
गतिः कालकृता चैषा चयाद्या पुनरुच्यते।
गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती तथा॥६१॥
पित्तादेवोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते।
पित्तञ्चैव प्रकुपितं विकारान् कुरुते बहून्॥६२॥
प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा वैकृतो मल उच्यते।
स चैवौजः स्मृतं काये स च पाप्मोपदिश्यते॥६३॥
सर्व्वा हि चेष्टा वातेन सप्राणः प्राणिनां स्मृतः।
तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवावरुध्यते॥६४॥
नित्यं सन्निहितामित्रं समीक्ष्यात्मानमात्मवान्।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्वरम्॥६५॥

तत्र श्लोकौ।

शिरोरोगाः सहृद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः।
क्षयाश्च पिड़काश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च॥
कियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना।
ज्ञानार्थं भिषजाञ्चैव प्रजानाञ्च हितैषिणा॥६६॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥

अथातस्त्रिशोथीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तकफनिमित्ताः। ते पुनर्द्विविधाः निजागन्तुभेदेन। तत्र आगन्तवश्छेदनभेदनक्षणनभञ्जनपिच्चनोत्पेषणवेष्टनप्रहारबधबन्धनव्यधमपीड़नादिभिर्वा, भल्लातकपुष्पफलरसात्मगुप्ताशूकक्रिमिशूकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा, स्वेदपरिसर्पणावमूत्रणैर्वा विषिणां, सविषाविषप्राणिदन्तविषाणनखनिपातैर्वा, सागरविषवातहिमदहनसंस्पर्शनैर्वा शोथाः समुपजायन्ते ॥ २ ॥

ते पुनर्यथास्वं हेतुव्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैः ॥ ३ ॥

व्रणबन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनिर्वापणादिभिश्चोमक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमापद्यन्ते ॥ ४ ॥

निजाः पुनः स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत् प्रयोगान्मिथ्यासंसर्ज्जनाद्वा, छर्द्यलसकविसूचिकाश्वासकासातीसारशोषपाण्डुरोगोदरप्रदरभगन्दरार्शोविकारातिकर्षणैर्वा, कुष्ठकण्डूपिड़कादिभिर्वा, छर्द्दिक्षवथूद्गारशुक्रवातमूत्रपुरीषवेगविधारणैर्वा, कर्म्मरोगोपवासाध्वकर्षितस्य वा, सहसातिगुर्व्वम्ललवणपिष्टान्नफलशाकरागदधिहरितकमद्यमन्दकविरूढ़-नवशूकशमीधान्यानूपौदकपिशितोपयोगात्, मृत्पङ्कलोष्ट्रभक्षणाल्लवणातिभक्षणात्, गर्भसंपीड़नादामगर्भ-

प्रपतनात्, प्रजातानाञ्च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्च शोथाः प्रादुर्भवन्ति इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ५ ॥

अथन्वत्र विशेषः। शीतरूक्षलघुविशदधूमोपवासाति-कर्षणक्षपणादिभिर्वायुः कुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति। स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति। तथा श्यावा-रुणवर्णः प्रकृतिवर्णो वा चलनः स्पन्दनः खरपरुषभिन्नरोमा छिद्यत इव भिद्यत इव पीड्यत इव सूचीभिरिव तुद्यते पिपी-लिकाभिरिव संसृप्यते सर्षपकल्कावलिप्त इव चिमिचिमायते संकुच्यत आयम्यत इति वातशोथः ॥ ६ ॥

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणाम्लाजीर्णभोजनैरग्न्यातपप्रता-पैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जन-यति। स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति, कृष्णपीतनीलताम्रावभास उष्णो मृदुः कपिलताम्रलोमा स उष्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यते क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं सहते इति पित्तशोथः ॥ ७॥

गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगैरतिस्वप्नाव्यायामादिभिः श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति। स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डुश्वेतावभासो गुरुः स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानः शुक्लाग्ररोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्म-शोथः ॥ ८ ॥

यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद्द्विदोषजास्त्रयः शोथा भवन्ति। यथास्वकारणाकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एकः। एवं सप्तविधो भेदः। प्रकृतिभिस्ताभिस्ताभिर्भिद्यमानो द्विविध-

त्रिविधश्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधः शोथ उपलभ्यते। स पुनश्चैकएवोत्सेधसामान्यात्॥ ९॥

भवन्ति चात्र।

दूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च।
पीड़ितान्युन्नमन्त्याशु वातशोथं तमादिशेत्॥
यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति।
स्नेहोष्णमर्द्दनाभ्याञ्च प्रणश्येत् स च वातिकः॥ १०॥
यः पिपासाज्वरार्त्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते।
स्विद्यते क्लिद्यते गन्धी स पित्तश्वयथुः स्मृतः॥
यः पीतमुखनेत्रत्वक् पूर्व्वं मध्यात् प्रसूयते।
तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते॥ ११॥
यः शीतलः सक्तगतिः कण्डूमान् पाण्डुरेव च।
यः पीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः॥
यस्य शस्त्रकुशच्छेदाच्छोणितं न प्रवर्त्तते।
कृच्छ्रेण पिच्छां स्रवति स चापि कफसम्भवः॥ १२॥
निदानाकृतिसंसर्गात् श्वयथुः स्याद्द्विदोषजः।
सर्व्वाकृतिः सन्निपातात् शोथो व्यामिश्रलक्षणः॥ १३॥
यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः शोथः सर्व्वाङ्गगो भवेत्।
जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः॥ १४॥
यश्चापि गुह्यप्रभवः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः॥ १५॥
छर्द्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च।
सप्तकोऽयं सदौर्ब्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः॥ १६॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥ १७ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिकाम् ॥ १८ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गले बाह्येऽवतिष्ठते ।
शनैः संजनयेच्छोथं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ १९ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ २० ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
शोथं सरागं जनयेद् विसर्पस्तस्य जायते ॥ २१ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते ।
शोथं सरागं जनयेत् पिड़का तस्य जायते ॥ २२ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।
तिलकाः पिप्लवो व्यङ्गो नीलिका तस्य जायते ॥ २३ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।
श्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥ २४ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्ज्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥ २५ ॥
वातः प्लीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति ।
शनैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्याभिवर्द्धते ॥ २६ ॥
यस्य वातः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते ।
शोथं सशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥ २७ ॥
यस्य वातः प्रकुपितः शोथशूलकरश्चरन् ।

वङ्क्षणाद्वृषणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥२८ ॥
यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।
शोथं संजनयेत् कुक्षावुदरं तस्य जायते ॥ २९ ॥
यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमावार्य्य तिष्ठति ।
नाधो व्रजति नाप्यूर्द्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥ ३० ॥
रोगाश्चोत्सेधसामान्याद्धिमांसार्व्वुदादयः ।
विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्द्देश्याः शोथसंग्रहे ॥ ३१ ॥
वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।
जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥
जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्द्दिशेत् ॥
त्रिरात्रं परमन्त्वास्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ ३२ ॥
सन्ति चैवंविधा रोगाः साध्या दारुणसम्मताः ।
ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः ॥ ३३ ॥
साध्याश्चैवापरे सन्ति व्याधयो मृदुसम्मताः ।
यत्नायत्नकृतं येषु कर्म्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ३४ ॥
असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः ।
सुसाध्वपि कृतं येषु कर्म्म यात्राकरं भवेत् ॥ ३५ ॥
सन्ति चाप्यपरे रोगा येषु कर्म्म न सिध्यति ।
अपि यत्नकृतं वैद्यैर्न तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ३६ ॥
साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्व्विधाः ॥ ३७ ॥

त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।
रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः ॥
व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संग्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥
विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात् कदाचन ।
नहि सर्व्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ३८ ॥
स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तरगतश्चापि विकारान् कुरुते बहून् ॥
तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म्म समाचरेत् ॥ ३९ ॥
यो ह्येतत् त्रिविधं ज्ञात्वा कर्म्माण्यारभते भिषक् ।
ज्ञानपूर्व्वं यथान्यायं स कर्म्मसु न मुह्यति ॥ ४० ॥
नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।
विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत पण्डितः ॥ ४१ ॥
उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टा धातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्म्माविकारजम् ॥ ४२ ॥
दर्शनं पक्तिरुष्मा च क्षुत्तृष्णादेहमार्द्दवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्म्माविकारजम् ॥ ४३ ॥
स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् ।
क्षमाधृतिरलोभश्च कफकर्म्माविकारजम् ॥ ४४ ॥
वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।
कर्म्मणः प्रकृताद्धानिर्वृद्धिर्वापि विरोधिनाम् ॥ ४५ ॥
दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।

दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्वृद्धिर्वापि परीक्ष्यते ॥ ४६ ॥

तत्र श्लोकाः।

संख्यानिमित्तरूपाणि शोथानां साध्यता नच।
तेषां तेषां विकाराणां शोथांस्तांस्तांश्च पूर्व्वजान्॥
विधिभेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम्।
प्राकृतं कर्म्म दोषाणां लक्षणं हानिवृद्धिषु॥
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः।
व्याख्यातवांस्त्रिशोथीये रोगाध्याये पुनर्व्वसुः॥ ४७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
अष्टादशस्त्रिशोथीयोऽध्यायः॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः॥ १ ॥

इह खल्वष्टावुदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः, अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः, सप्त कुष्ठानि, सप्त पिड़काः, सप्त विसर्पाः, षड़तीसाराः, षडुदावर्त्ताः, पञ्च गुल्माः, पञ्च प्लीहदोषाः, पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिक्काः, पञ्च तृष्णाः, पञ्च छर्द्दयः, पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः, पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मादाः, चत्वारोऽपस्माराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः; चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः,

चत्वारो मूर्च्छाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लैब्यानि, त्रयः शोथाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं लोहितपित्तं, द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ, द्वे गृध्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वातरक्तं, द्विविधान्यर्शांसि । एक ऊरुस्तम्भः, एकः सन्न्यासः, एको महागदः, विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशतिर्योनिव्यापदः। इत्यष्टाचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे समुद्दिष्टानि । एतानि यथोद्देशमभिनिर्दिश्यन्ते ॥ २ ॥

अष्टावुदराणीति—वातपित्तकफसन्निपातप्लीहबद्धच्छिद्रोदकोदराणि । अष्टौ मूत्राघाता इति—वातपित्तकफसन्निपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितजाः । अष्टौ क्षीरदोषा इति—वैवर्ण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसंघातं रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्च । अष्टौ रेतोदोषा इति—तनु शुष्कं फेनिलमश्वेतं पूत्यतिपिच्छिलमन्यधातूपहितमवसादि च ॥ ३ ॥

सप्त कुष्ठानीति—कापालौडुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणानि । सप्त पिडका इति—शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षप्यलजी विनता विद्रधी च । सप्त विसर्पा इति—वातपित्तकफाग्निकर्द्दमकग्रन्थिसन्निपाताख्याः ॥ ४ ॥

षडतीसारा इति—वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः । षडुदावर्त्ता इति—वातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्द्दिक्षवथुजाः ॥ ५ ॥

पञ्च गुल्मा इति—वातपित्तकफसन्निपातरक्तजाः । पञ्च प्लीहदोषा इति—गुल्मैर्व्याख्याताः । पञ्च कासा इति—वातपित्तकफक्षतक्षयजाः । पञ्च श्वासा इति—महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राः । पञ्च हिक्का इति—महती गम्भीरा व्यपेता-

क्षुद्रा चान्नजाच । पञ्च तृष्णा इति—वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः । पञ्च छर्द्दय इति—द्विष्टान्नसंयोगजा वातपित्तकफसन्निपातोद्रेकात्मिकाश्च । पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानीति—वातपित्तकफद्वेषायासाः । पञ्च शिरोरोगा इति--पूर्व्वोद्द्देशमभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः । पञ्च हृद्रोगा इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः । पञ्च पाण्डुरोगा इति—वातपित्तकफसन्निपातमृज्जाः । पञ्चोन्मादा इति---वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ६ ॥

चत्वारोऽपस्मारा इति--वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः । चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छा इति अपस्मारैर्व्याख्याताः । चत्वारः शोषा इति साहससन्धारणक्षयविषमाशनजाः । चत्वारि क्लैव्यानीति—बीजोपघाताद् ध्वजभङ्गाज्जरायाः शुक्रक्षयाच्च ॥ ७ ॥

त्रयः शोथा इति—वातपित्तकफनिमित्ताः । त्रीणि किलासानीति—रक्तताम्रशुक्लानि । त्रिविधं लोहितपित्तमिति—ऊर्द्ध्वभागमधोभागमुभयभागञ्च ॥ ८ ॥

द्वौ ज्वराविति—उष्णाभिप्रायः शीतसमुत्थः शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्थः । द्वौ व्रणाविति—निजश्चागन्तुजश्च । द्वावायामाविति--बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । द्वे गृध्रस्याविति--वाताद्वातकफाच्च । द्वे कामले इति—कोष्ठाश्रया शाखाश्रयाच । द्विविधमाममिति अलसको विसूचिका च । द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानञ्च । द्विविधान्यर्शांसीति—आर्द्राणि शुष्काणि च ॥ ९ ॥

एक ऊरुस्तम्भ इति—आमत्रिदोषसमुत्थः। एकः सन्न्यास इति—त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः। एको महागद इति अतत्त्वाभिनिवेशः॥ १०॥

विंशतिः क्रिमिजातय इति—यूकाः पिपीलिकाश्चेति द्विविधा बहिर्मलजाः। केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औडुम्बरा जन्तुमातरश्चेति षट् शोणितजाः, अन्त्रादा उदरादा हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्चेति सप्त कफजाः, ककेरुका मकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजाः॥ ११॥

विंशतिः प्रमेहा इति—उदकमेहश्चेक्षुवालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमित्ताः। क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मञ्जिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः। वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वातनिमित्ता इति विंशतिप्रमेहाः॥ १२॥

विंशतिर्योनिव्यापद इति वातिकी पैत्तिकी श्लैष्मिकी सान्निपातिकी चेति चतस्रो दोषजाः, द्वन्द्वसंसर्गप्रकृतिनिर्देशैरवशिष्टाः षोड़श निर्दिश्यन्ते। तद्यथा—रक्तयोनिश्चारजस्का चाचरणा चातिचरणा च प्राकचरणाचोपप्लुता च परिप्लुता चोदावर्त्तिनी च कर्णिनीच पुत्रघ्नी चान्तमुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च षण्डयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतिर्योनिव्यापदो भवन्ति, इति केवलश्चायमुद्देशीयथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति॥१३

सर्व्वे एव निजा विकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्योऽति-निवर्त्तन्ते। यथा हि शकुनिः सर्व्वा दिश अपि परिपतन् स्वां छायां नातिवर्त्तते। तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताःसर्व्वे विकाराः वातपित्तकफान् नातिवर्त्तन्ते, वातपित्तश्लेष्मणान्तु खलु स्थान-संस्थानप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्व्व-विकारांस्तांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः॥ १४ ॥

भवतश्चात्र।

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसंघा बहवः शरीरे।
न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः॥
आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमतिप्रवृद्धः।
तत्रानुबन्धं प्रकृतिञ्च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म्म समारभेत ॥१५

तत्र श्लोकौ।

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोक्तास्त्रयस्त्रयः।
द्विकाश्चाष्टौ चतुष्काश्च दशद्वादशपञ्चकाः॥
चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ सप्तकास्त्रयः।
अष्टोदरीये रोगाणामध्याये संप्रकाशिताः॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
अष्टोदरीयो नाम ऊनविंशोऽध्यायः॥ १९ ॥

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

चत्वारो रोगा भवन्त्यागन्तुवातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । तेषां चतुर्णामपिच रोगाणां रोगत्वमेकविधं भवति रुक्सामान्यात् । द्विविधा प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभागात् । द्विविधञ्चैषामधिष्ठानं मनःशरीरविशेषात् । विकाराः पुनरपरिसंख्येयाः प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पानामपरिसंख्येयत्वात् ॥ २ ॥

मुखानि तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतनाभिघाताभिसङ्गाभिचाराभिशापवधबन्धनव्यधनवेष्टनपीडनरज्जुदहनशस्त्राशनिभूतोपसर्गादीनि । निजस्य तु खलु मुखं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यं ॥ ३ ॥

द्वयोस्तु खल्वागन्तुनिजयोः प्रेरणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति । सर्व्वेऽपि खल्वेते प्रवृद्धाश्चत्वारो रोगाः परस्परमनुबध्नन्ति नचान्योन्येन सह सन्देहमापद्यन्ते ॥ ४

आगन्तुर्हि व्यथापूर्व्वमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति । निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्व्वं वैषम्यमापद्यन्ते जघन्यं व्यथामभिनिर्व्वर्त्तयन्ति ॥ ५ ॥

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभागमनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—वस्तिः पुरीषाधानं कटी सक्थिनी पादावस्थीनि वातस्थानानि, तत्रापि पक्वाशयो विशेषेण वातस्थानम् । स्वेदो रसो लसिका रुधिरमांसाशयाश्चेति पित्तस्थानानि, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम् । उरः

शिरो ग्रीवा पर्व्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मणः स्थानानि, तत्रापि उरो विशेषेण श्लेष्मणः स्थानम् ॥ ६ ॥

सर्व्वशरीरचरास्तु खलु वातपित्तश्लेष्माणः सर्व्वस्मिन् शरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्व्वन्ति। प्रकृतिभूतानि शुभानुपचयबलवर्णप्रसादादीन्यशुभानि पुनर्विकृतिमापन्नानि विकारसंज्ञकानि। तत्र विकाराः सामान्यजा नानात्मजाश्च तत्र सामान्यजाः पूर्व्वमष्टोदरीये व्याख्याताः। नानात्मजांस्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥

तद्यथा—अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत् पित्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराश्च, तत्रादितएव वातविकाराननुव्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

तद्यथा—नखभेदश्च विपादिका च पादशूलश्च पादभ्रंशश्च पादसुप्तता च वातखुड्डता च गुल्फग्रहश्च पिण्डिकोद्वेष्टनञ्च गृध्रसी च जानुभेदश्च जानुविश्लेषश्चोरुस्तम्भश्चोरुसादश्च पाङ्गुल्यञ्च गुदभ्रंशश्च गुदार्त्तिश्च वृषणोत्क्षेपश्च शेफःस्तम्भश्च वङ्क्षणानाहश्च विड्भेदश्च श्रोणिभेदश्चोदावर्त्तश्च खञ्जत्वञ्च वामनत्वञ्च त्रिकग्रहश्च पृष्ठग्रहश्च पार्श्वावमर्द्दश्चोदरावेष्टश्चोन्मादश्च हृद्द्रवश्च वक्षोवर्षश्च वक्षउपरोधश्च वक्षस्तोदश्च बाहुशोषश्च ग्रीवास्तम्भश्च मन्यास्तम्भश्च कण्ठोद्ध्वंसश्च हनुभेदश्चोष्ठभेदश्चाक्षिभेदश्च दन्तभेदश्च दन्तशैथिल्यञ्च मूकत्वञ्च गद्गदत्वञ्च वाक्सङ्गश्च कषायास्यता च मुखशोषश्च अरसज्ञता च कर्णशूलश्च शब्दाश्रवणञ्चोच्चैःश्रवणञ्च बाधिर्य्यञ्च वर्त्मस्तम्भश्च वर्त्मसङ्कोचश्च तिमिरञ्चाक्षिशूलञ्चाक्षिव्यु-

दासश्च भ्रूव्युदासश्च शङ्खभेदश्च ललाटभेदश्च शिरोरुक्‌च केश-भूमिस्फुटनञ्च अर्द्दितञ्चैकाङ्गरोगश्च सर्व्वाङ्गरोगश्चाक्षेपकश्च दण्डकश्च तमश्च भ्रमश्च वेपथुश्च जृम्भा च हिक्का च विषादश्च प्रलापश्च ग्लानिश्च रौक्ष्यञ्च पारुष्यञ्च श्यावारुणावभासता चास्वप्नश्चानवस्थितचित्तत्वञ्च इत्यशीतिर्वातविकारा वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा एव व्याख्याताः। सर्व्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेषूक्तेष्वनुक्तेषु चानेकेषु वायोरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्म्मणश्च स्वलक्षणं यदुपलभ्य तत्तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाध्यवसन्ति कुशलाः ॥ ९ ॥

तद्यथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं वैशद्यं गतिरमूर्त्तित्वञ्च वायोरात्मरूपाणि। एवम्विधत्वाच्च वायोः कर्म्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः। स्रंसभ्रंशव्यासङ्गभेदहर्षतर्षकम्पावमर्द्दचालतोदव्यथाचेष्टादीनि तथा खरपरुषविशदशुषिरारुणकषायविरसमुखशोषसुप्तिसङ्कोचनखञ्जतादीनि च वायोः कर्म्माणि, तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवसेत् ॥ १० ॥

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत। स्नेहस्वेदास्थापनानुवासननस्तः-कर्म्मभोजनाभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकादिभिर्वातहरैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य। तत्रास्थापनानुवासनन्तु खलु सर्व्वोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः॥११

तद्ध्यादित एव पक्वाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति, तत्रावजिते वाते शरीरान्तर्गतवातविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते। यथा वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्कन्धशाखावरोहकुसुमफलपलाशादीनां नियतो विनाशस्तद्वत् ॥ १२ ॥

पित्तविकारांश्चत्वारिंशदत ऊर्द्ध्वमनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा—ओषश्च प्लोषश्च दाहश्च दवथुश्च धूमकश्चाम्लकश्च विदाहश्चान्तर्दाहश्चांसदाह-श्चोष्माधिक्यञ्चातिस्वेदश्चाङ्गगन्धश्चाङ्गावदरणञ्च शोणितक्लेदश्च मांसक्लेदश्च त्वग्दाहश्च त्वगवदरणञ्च चर्म्मदलनञ्च रक्तकोठश्च रक्तविस्फोटश्च रक्तमण्डलञ्च रक्तपित्तञ्च हरितत्वञ्च हारिद्रत्वञ्च नीलिका च कक्षा च कामला च तिक्तास्यता च लोहितगन्धास्यता च पूतिमुखता च तृष्णाधिक्यञ्चातृप्तिश्चास्यपाकश्च गलपाकश्च अक्षिपाकश्च गुदपाकश्च मेढ्रपाकश्च जीवादानञ्च तमःप्रवेशश्च हरितहारिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वञ्च। इति चत्वारिंशत् पित्तविकाराः पित्तविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः॥ १३॥

सर्व्वेष्वपितु खल्वेतेषु पित्तविकारेषूक्तेष्वनुक्तेषु चानेयेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्म्मणश्च स्वलक्षणं यदुपलभ्य तत्तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः॥ १४॥

तद्यथा—औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं द्रवमनतिस्नेहो वर्णश्चाशुक्लो गन्धश्च विस्रो रसौ कटुकाम्लौ सरश्च पित्तस्यात्मरूपाणि। एवम्विधत्वाच्च कर्म्मणः स्वलक्षणमिदमेतस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः। दाहौष्म्यपाकस्वेदक्लेदकोथस्रावरागाः यथास्वगन्धवर्णरसादिनिर्वर्त्तनं पित्तकर्म्माणि तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवसेयत्॥ १५॥

तं मधुरतिक्तकषायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेहविरेकप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गावदेहादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालञ्च प्रमा-

शीकृत्य, विरेचनन्तु सर्व्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ॥ १६ ॥

तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्त-मूलमपकर्षति । तत्रावजिते पित्ते शरीरान्तर्गतपित्तविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथाग्नौ व्यपगते केवलमग्निगृहं शीती-भवति तद्वत् ॥ १७ ॥

श्लेष्मविकारान् विंशतिमत ऊर्द्ध्वं व्याख्यास्यामस्तद्यथा तृप्तिश्च तन्द्रा च निद्राधिक्यञ्च स्तैमित्यञ्च गुरुगात्रताचालस्यञ्च मुखस्रावश्च मुखमाधुर्य्यञ्च श्लेष्मोद्गिरणञ्च बलनाशश्चापक्तिश्च हृदयोपलेपश्च कण्ठोपलेपश्च धमनीप्रतिचयश्च गलगण्डश्चाति-स्थौल्यञ्च शीताङ्गता चोदर्द्दश्च श्वेतावभासता च श्वेतनेत्रमूत्र-वर्च्चस्त्वञ्च । इति विंशतिः श्लेष्मविकाराः श्लेष्मविकाराणा-मपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १८ ॥

सर्व्वेष्वपि तु खल्वेतेषूक्तेषु श्लेष्मविकारेषु चाप्यनुक्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्म्मणश्च स्वलक्षणं यदु-पलभ्य तत्तदवयवं वा विशतो विमुक्तसन्देहाः श्लेष्मविकारमेवा-ध्यवस्यन्ति कुशलाः ॥ १९ ॥

तद्यथा—श्वैत्यशैत्यगौरवस्नेहमाधुर्य्य-स्थैर्य्यपैच्छिल्य-मार्त्स्न्यानि श्लेष्मण आत्मरूपाणि । एवम्विधत्वाच्च कर्म्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः । श्वैत्य-शैत्यकण्डूस्थैर्य्योत्सेध-गौरवस्नेहसुप्तिक्लेदोपदेहबन्धमाधुर्य्य-चिरकारित्वादीनि श्लेष्मणः कर्म्माणि तैरन्वितं श्लेष्मविकार-मेवाध्यवसेत् ॥ २० ॥

तं कटुतिक्तकषायतीक्ष्णोष्णरूक्षैरुपक्रमैरुपक्रमेत, स्वेदवमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिश्च श्लेष्महरैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य । वमनन्तु सर्व्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ॥ २१ ॥

तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं श्लेष्ममूलमूर्द्ध्वमुत्क्षिपति । तत्रावजिते श्लेष्मणि शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा भिन्ने केदारसेतौ शालियवषष्टिकादीन्यनभिष्यन्द्यमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र ।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत् ॥ २३ ॥
यस्तु रोगमविज्ञाय कर्म्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २४ ॥
यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्व्वभैषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

संग्रहः प्रकृतिर्देशो विकारो मुखमीरणम् ।
असन्देशोऽनुबन्धश्च रोगाणां सम्प्रकाशितः ॥ २६ ॥
दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूपं पृथक् च दोषाणां कर्म्म चापरिणामि यत् ॥ २७ ॥

पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्द्दिष्टाः समुपक्रमाः।
सम्यङ्महति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
विंशतितमो महारोगोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः।

अथातोऽष्टौ निन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ निन्दिताः पुरुषा भवन्ति। तद्यथा अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिगौरश्चातिकृष्णश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति ॥ २ ॥

तत्रातिस्थूलातिकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा भवन्ति। अतिस्थूलस्य तावदायुषो ह्रासो जवोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता दौर्ब्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः, तदिदमतिस्थौल्यमतिसंपूरणाद्‌ गुरुमधुरस्निग्धोपयोगादव्यायामादव्यवायाद्दिवास्वप्नाद्‌ हर्षनित्यत्वादचिन्तनाद्‌ बीजस्वभावाच्चोपजायते ॥ ३ ॥

तस्य ह्यतिमात्रमेदस्विनो मेद एवोपचीयते नतथेतरे धातवस्तस्मादस्यायुषो ह्रासः। शैथिल्यात्‌ सौकुमार्य्याद्‌ गुरुत्वाच्च मेदसो जवोपरोधः। शुक्राल्पत्वान्मेदसावृतमार्गत्वाच्चास्य कृच्छ्रव्यवायता। दौर्ब्बल्यमसमत्वाद्‌ धातूनां। दौर्गन्ध्यमेतु मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात्‌ स्वेदनाच्च। मेदसः

श्लेष्मसंसर्गादभिष्यन्दित्वाद् बहुत्वाद् व्यायामासहत्वाद् स्वेदाबाधः । तीक्ष्णाग्नित्वात् प्रभूतवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

मेदसावृतमार्गत्वाद् वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारञ्चापि काङ्क्षति ।
विकारांश्चाश्नुते घोरान् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥ ५ ॥
एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ६ ॥
मेदस्यतीवसंवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ७ ॥
मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ८ ॥
इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेवच ।
निर्द्दिष्टं वक्ष्यते वाच्यमतिकार्श्ये त्वतः परम् ॥ ९ ॥
सेवा रूक्षान्नपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।
क्रियातियोगः शोकश्च निद्रावेगविनिग्रहः ॥
रूक्षस्योद्वर्त्तनस्नानस्याभ्यासः प्रकृतिर्जरा ।
विकारानुशयः क्रोधः कुर्व्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥ १० ॥
व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥
प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।

कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥ ११ ॥
शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजालसंततः ।
त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्व्वा नरो मतः ॥ १२ ॥
सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततं चोपचर्य्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि ॥ १३ ॥
स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हि तौ ।
यदुभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीड़येत् ॥ १४ ॥
सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः ।
दृढ़ेन्द्रियो विकाराणां न बलेनाभिभूयते ॥ १५ ॥
क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।
समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः ॥ १६ ॥
गुरु चातर्पणञ्चेष्टं स्थूलानां कर्षणं प्रति ।
कृशानां बृंहणार्थन्तु लघुसन्तर्पणन्तु यत् ॥ १७ ॥
वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।
रूक्षोष्णा वस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्वर्त्तनानि च ॥
गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रैफलस्तथा ।
तक्रारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥
विड़ङ्गं नागरं क्षारं काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णञ्च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥
बिल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।
शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसः परः ॥
प्रशातिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।
जूर्णाह्वाः कोद्रवा मुद्गाः कुलत्थाश्च मकुष्ठकाः ॥

आढ़कीनाञ्च बीजानि पटोलामलकैः सह ।
भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानञ्चानु मधूदकम् ॥
अरिष्टांश्चानुपानार्थे मेदोमांसकफापहान् ।
अतिस्थौल्यविनाशाय प्रविभज्य प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
अस्वप्नञ्च व्यवायञ्च व्यायामं चिन्तनानि च ।
स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवर्द्धयेत्॥
स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
चिन्ताव्यवायव्यायामविरतिः संप्रहर्षणम् ॥
नवान्नानि नवं मद्यं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयांसि च ॥
इक्षवः शालयो माषा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
वस्तयः स्निग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सर्व्वदा ॥
स्निग्धमुद्वर्त्तनं स्नानगन्धमाल्यनिषेवणम् ।
शुक्लं वासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥
रसायनानां वृष्याणां योगानाञ्चोपसेवनम् ।
हत्वातिकार्श्यमाधत्ते नृणामुपचयं परम् ॥ १९ ॥
अचिन्तनाच्च कार्य्याणां ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ २० ॥
यदा तु मनसि क्लान्ते कर्म्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ २१ ॥
निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम् ।
वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ २२ ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।

सुखायुषी नवा कुर्य्यात् कालरात्रिरिवागता ॥
सैव युक्ता पुनर्युङ्क्ते निद्रा देहसुखायुषा ।
पुरुषं योगिनं सिद्धा सत्या बुद्धिरिवागता ॥ २३ ॥
गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्म्मभाराध्वकर्षिताः ।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥
तृष्णातीसारशूलार्त्ताः श्वासिनो हिक्किनो कृशाः ।
पतिताभिहतोन्मत्ताः श्रान्ता यानप्रजागरैः ॥
क्रोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
सर्व्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्व्वकालिकम् ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां बलञ्चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्णाति चाङ्गानि स्थैर्य्यं भवति चायुषः ॥ २४ ॥
ग्रीष्मे त्वादानरूक्षाणां वर्द्धमाने च भास्करे ।
रात्रीणां चातिसंक्षेपाद् दिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥ २५ ॥
ग्रीष्मवर्ज्जेषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मादन्येषु नेष्यते ॥
मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविषार्त्ताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥ २६ ॥
हलीमकं शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता ।
अङ्गमर्द्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥
शोफारोचकहृल्लासपीनसार्द्धावभेदकाः ।
कोठारुःपिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयः ॥
स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्त्तनम् ॥

भवेन्नृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।
तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्धा स्वप्यात् सुखं बुधः ॥ २७ ॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ २८ ॥
देहवृत्तौ यथाहारस्तथा स्वप्नः समो मतः ।
स्वप्नाहारसमुत्थे तु स्थौल्यकार्श्ये विशेषतः ॥ २९ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
शाल्यन्नं सदधि क्षीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥
मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः सम्वाहनानि च ।
चक्षुषोस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥
स्वास्तीर्णं शयनं वेश्मसुखं कालस्तथोचितः ।
आनयन्त्यचिरान्निद्रां प्रणष्टा या निमित्ततः ॥ ३० ॥
कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्छर्द्दनं भयम् ।
चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ॥
उपवासः सुखा शय्या सत्त्वौदार्य्यं तमोजयः ।
निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥
एत एवच विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।
कार्य्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥ ३१ ॥
तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसम्भवा च ।
आगन्तुकी व्याध्यनुवर्त्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥
रात्रिस्वभावप्रभवा मता या, तां भूतरात्रिं प्रवदन्ति निद्राम् ।
तमोभवामाहुरघस्य मूलं शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्द्दिशन्ति ॥ ३२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।
निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितभेषजम् ॥
येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।
अतिनिद्रानिद्रयोश्च भेषजं यद्भवाय च ॥
या या यथायतप्रभावा निद्रा तत् सर्व्वमत्रिजः ।
अष्टौ निन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्व्वसुः ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
एकविंशतितमोऽष्टौनिन्दितीयोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो लङ्घनबृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

तपःस्वाध्यायनिरतानात्रेयः शिष्यसत्तमान् ।
षडग्निवेशप्रमुखानुक्तवान् परिचोदयन् ॥
लङ्घनं बृंहणं काले रूक्षणं स्नेहनन्तथा ।
स्वेदनं स्तम्भनञ्चैव जानीयात् स भवेत् भिषक् ॥ २ ॥
तमुक्तवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ह ।
भगवन् लङ्घनं किन्तत् लङ्घनीयाश्च कीदृशाः ॥
बृंहणं बृंहणीयाश्च रूक्षणीयाश्च रूक्षणम् ।
के स्नेह्याः स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ॥

स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तद्गुरो ।
लङ्घनप्रभृतीनाञ्च षसामेषां समासतः ॥
कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
यत् किञ्चिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥
बृंहत्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम् ।
रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्य्यात्तद् विरूक्षणम् ॥
स्नेहनं स्नेहविष्यन्दमार्द्दवक्लेदकृन्मतम् ।
स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ।
स्तम्भनं स्तम्भयति यद् गतिमन्तं चलं द्रवम् ॥ ४ ॥
लघुसुतीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं सरं खरम् ।
कठिनञ्चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥ ५ ॥
गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं स्थूलपिच्छिलम् ।
प्रायो मन्दं स्थिरं श्लक्ष्णं द्रव्यं बृंहणमुच्यते ॥ ६ ॥
रूक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ।
प्रायशः कठिनञ्चैव यद्द्रव्यं तद्विरूक्षणम् ॥ ७ ॥
द्रवं स्निग्धं सरं स्थूलं पिच्छिलं गुरुशीतलम् ।
प्रायो मन्दं मृदु च यद्द्रव्यं तत् स्नेहनं मतम् ॥ ८ ॥
उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रूक्षसूक्ष्मद्रवस्थिरम् ।
द्रव्यं गुरुच यत् प्रायस्तद्धि स्वेदनमुच्यते ॥ ९ ॥
शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं सूक्ष्मं रूक्षं द्रवं स्थिरम् ।
यद्द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १० ॥
चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासामारुतातपैः ।

पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ ११ ॥
प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः संसृष्टमारुताः ।
वृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥ १२ ॥
येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।
छर्द्यतीसारहृद्रोगविसूच्यलसकज्वराः ॥
विबन्धगौरवोद्गारहृल्लासारोचकादयः ।
पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत् ॥
एतएव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।
पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च तान् जयेत् ॥ १३ ॥
रोगान् जयेन्मध्यबलान् व्यायामातपमारुतैः ।
बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥
त्वग्दोषिणां प्रमीढ़ाणां स्निग्धाभिष्यन्दिवृंहिणाम् ।
शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ १४ ॥
अदिग्धविद्धमक्लिष्टं वयःस्थं सात्म्यचारिणाम् ।
मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं वृंहणमिष्यते ॥ १५ ॥
क्षीणाः क्षताः कृशावृद्धा दुर्ब्बला नित्यमध्वगाः ।
स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च वृंहणीया नराः स्मृताः ॥
शोषार्शोग्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कर्षिताश्च ये ।
तेषां क्रव्यादमांसानां वृंहणा लघवो रसाः ॥
स्नानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहवस्तयः ।
शर्कराक्षीरसर्पींषि सर्व्वेषां विद्धि वृंहणम् ॥ १६ ॥
कटुतिक्तकषायाणां सेवनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
खलिपिण्याकतक्राणां मध्वादीनाञ्च रूक्षणम् ॥

अभिष्यन्दा महादोषा मर्म्मस्था व्याधयश्च ये ।
ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रूक्षणीया निदर्शिताः ॥ १७ ॥
स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च ये नराः ।
स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥ १८ ॥
द्रवं तनु सरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
स्वादुतिक्तकषायञ्च स्तम्भनं सर्व्वमेव तत् ॥
पित्तक्षाराग्निदग्धा ये वम्यतीसारपीड़िताः ।
विषस्वेदातियोगार्त्ताः स्तम्भनीयास्तथापरे ॥ १९ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ २० ॥
पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ २१ ॥
बलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्श्यदोषविवर्ज्जनम् ।
लक्षणं बृंहिते स्थौल्यमति चात्यर्थबृंहिते ॥ २२ ॥
कृतातिकृतचिह्नं यत् लङ्घिते तद्विरूक्षिते ।
स्तम्भितः स्याद् बले लब्धे यथोक्तैश्चामवर्ज्जितैः ॥ २३ ॥
श्यावतास्तब्धगात्रत्वमुद्वेगो हनुसंग्रहः ।
हृद्वर्च्चोनिग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥
लक्षणञ्चाकृतानां स्यात् षण्णामेषां समासतः ।

तद्दोषधानां व्याधीनामशमो वृद्धिरेव च ॥
इति षट् सर्व्वरोगानां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।
साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिनः ॥ २४ ॥

भवति चात्र ।

दोषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्य्यन्तेऽप्युपक्रमाः ।
षट्त्वन्तु नातिवर्त्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥

तत्र श्लोकः ।

इत्यस्मिन् लङ्घनाध्याये व्याख्याताः षडुपक्रमाः ।
यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सायै प्रवर्त्तिताः ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
द्वाविंशतितमो लङ्घनबृंहणीयोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः सन्तर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सन्तर्पयति यः स्निग्धैर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः ।
नवान्नैर्नवमद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥
गोरसैर्गौड़िकैश्चान्नैः पैष्टिकैश्चातिमात्रशः ।
चेष्टाद्वेषी दिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ॥
रोगास्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणनिमित्तजाः ।
प्रमेहपिड़काकोठकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ॥

कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
तन्द्रा क्लैव्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥
इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।
शोथाश्चैवं विधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्व्वतः ॥ २ ॥
शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥
सक्षौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रूक्षान्नसेवनम् ।
चूर्णप्रदेहा ये प्रोक्ताः कण्डूकोठविनाशनाः ॥ ३ ॥
त्रिफलारग्वधं पाठा सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
मुस्तनिम्बं समदनं जलेनोत्क्वथितं पिबेत् ॥
तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो ध्रुवम् ।
मात्राकालप्रयुक्तेन सन्तर्पणसमुत्थिताः ॥ ४ ॥
मुस्तमारग्वधं पाठा त्रिफला देवदारु च ।
श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रा त्वक् च वत्सकात् ॥
रसमेषां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबेन्नरः ।
सन्तर्पणकृतैः सर्व्वैर्व्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥
एभिश्चोद्वर्त्तनोद्घर्षस्नानयोगोपयोजितैः ।
त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥ ५ ॥
कुष्ठं गोमेदको हिङ्गु क्रौञ्चास्थि त्र्यूषणं वचा ।
वृषकैले श्वदंष्ट्रा च खराह्वा चाश्मभेदकः ॥
तक्रेण दधिमण्डेन बदराम्लरसेन वा ।
मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहञ्च पीतमेतद् व्यपोहति ॥ ६ ॥
तक्राभयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।

अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः क्षयम् ॥ ७ ॥
तूषणं त्रिफला क्षौद्रं क्रिमिघ्नमजमोदकः ।
मन्थोऽयं शक्तवः सर्पिर्हितो लोहोदकाप्लुतः ॥ ८ ॥
व्योषं विड़ङ्गं शिग्रूणि त्रिफलं कटुरोहिणीम् ।
बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥
हिङ्गुकेवूकमूलानि यमानीधान्यचित्रकान् ।
सौवर्चलमजाजीञ्च हवुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥
चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः सुर्मानतः समाः ।
सक्तूनां षोड़शगुणो भागः सन्तर्पणं पिवेत् ॥
प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
प्रमेहा मूढ़वाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥
प्लीहा पाण्डामयः शोफो मूलकृच्छ्रमरोचकः ।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥
क्रिमयो ग्रहणीदोषा श्वैत्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्द्धते ॥ ९ ॥
व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ १० ॥
उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।
वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोर्द्धमपतर्पणजा गदाः ॥ ११ ॥
देहाग्निबलवर्णौजःशुक्रमांसपरिक्षयः ।
ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥
श्रोत्रदौर्ब्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।
विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घोरुत्रिकसंश्रयम् ॥

पर्व्वास्थिसन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
ऊर्द्ध्ववातादयः सर्व्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ १२ ॥
तेषां सन्तर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
यत्तदर्थे समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥
सद्यः क्षीणोहि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
नर्त्ते सन्तर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ १३ ॥
देहाग्निदोषभैषज्यमात्राकालानुवर्त्तिना ।
कार्य्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्व्बले ॥
हिता मांसरसास्तस्मै पयांसिच घृतानि च ।
स्नानानि वस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ १४ ॥
ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।
तृष्यतामूर्द्ध्ववातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ १५ ॥
शर्करापिप्पलीतैलघृतक्षौद्रैः समांशिकैः ।
सक्तुद्विगुणितो वृष्यस्तेषां मन्थः प्रशस्यते ॥ १६ ॥
सक्तवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम् ।
पिबेन् मारुतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥ १७ ॥
फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।
तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्त्तहरं पिबेत् ॥ १८ ॥
मन्थः खर्ज्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ।
परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ १९ ॥
स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा ।
सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्य्यवर्णबलप्रदः ॥ २० ॥

तत्र श्लोकः।

सन्तर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात्।
सन्तर्पणीये तेऽध्याये सौषधाः परिकीर्त्तिताः॥ २१॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
त्रयोविंशतितमः सन्तर्पणीयोऽध्यायः॥ २३॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः।

अथातो विधिशोणितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम्।
देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः सम्प्रदर्शितः॥
तद्विशुद्धञ्च रुधिरं बलवर्णसुखायुषा।
युनक्ति प्राणिनां प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते॥ २॥
प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मद्यैरन्यैश्च तद्विधैः।
तथातिलवणक्षारैरम्लैः कटुभिरेव च॥
कुलत्थमाषनिष्पावतिलतैलनिषेवणात्।
पिण्डालुमूलकादीनां हरितानाञ्च सर्व्वशः॥
जलजानूपवैलानां प्रसहानाञ्च सेवनात्।
दध्यम्लमस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च॥
विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनां भक्षणेन च।
भुक्त्वा दिवा प्रस्वपतां द्रवस्निग्धगुरूणि च॥

अत्यादानं तथा क्रोधं भजतश्चातपानलौ ।
छर्द्दिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् ॥
श्रमाभिघातात् सन्तापादजीर्णाध्यशनात्तथा ।
शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥ ३ ॥
ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।
मुखनासाक्षिपाकश्च पूतिघ्राणास्यगन्धता ॥
गुल्मोपकुशवीसर्परक्तपित्तप्रमीलकाः ।
विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥
वैवर्ण्यमग्निनाशश्च पिपासा गुरुगात्रता ।
सन्तापश्चातिदौर्ब्बल्यमरुचिः शिरसोऽतिरुक् ॥
विदाहश्चान्नपानस्य तिक्ताम्लोद्गिरणं क्लमः ।
क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥
स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरक्षयः ।
तन्द्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥
कण्ड्वः कोठपिड़काकुष्ठचर्म्मदलादयः ।
विकाराः सर्व्व एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ ४ ॥
शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान् विनिर्द्दिशेत् ॥ ५ ॥
कुर्य्यात् शोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।
विरेकमनुवासञ्च स्रावणं शोणितस्य च ॥ ६ ॥
बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।
रुधिरं स्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ ७ ॥
अरुणं सफेनं वातात् फेनिलं विशदं तनु ।

पित्तात् पीतासितं रक्तं स्त्यायत्यौष्ण्याच्चिरेण च ॥
ईषत्पाण्डु कफाद् दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद् घनम् ।
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ८ ॥
तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् ।
गुञ्जाफलसवर्णञ्च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥ ९ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥ १० ॥
प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थमिच्छन्तमव्याहतपक्तिवेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ११ ॥

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ।
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥
मदमूर्च्छायसन्न्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ १२ ॥
दुर्ब्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां सम्मोहयेत्तदा ॥
पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन् नृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र कथ्यते ॥ १३ ॥
सक्तानल्पद्रुताभाषं चलस्खलितचेष्टितम् ।
विद्याद् वातमदाविष्टं रुक्षश्यावारुणाकृतिम् ॥
सक्रोधं परुषाभाषं सम्प्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥

स्वल्पासम्बद्धवचनं निद्रालस्य-समन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥
सर्व्वाण्येतानि लिङ्गानि सन्निपातकृते मदे ।
जायते शाम्यति क्षिप्रं मदो मद्यमदाकृतिः ॥
यश्च मद्यकृतः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व्वे एते मदा नर्त्ते वातपित्तकफाश्रयात् ॥ १४ ॥
नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्द्दश्च प्रपीड़ा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावारुणाच्छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ १५ ॥
रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते ॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः
संभिन्नवर्च्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥ १६ ॥
मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्म्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥ १७ ॥
सर्व्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १८ ॥
दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति सन्न्यासो नौषधैर्विना ॥ १९ ॥
वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संन्यासन्त्रावणं जन्तु प्राणायतनमाश्रिताः ॥
स ना सन्न्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः।
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ॥ २० ॥
दुर्गेऽम्भसि यथा मज्जद् भाजनं त्वरया बुधः।
गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथा सन्न्यासपीड़ितम् ॥ २१ ॥
अञ्जनान्यवपीड़ाश्च धूमाः प्रधमनानि च।
सूचिभिस्तोदनं शस्त्रैर्दाहः पीड़ा नखान्तरे ॥
लुञ्चनं केशलोम्नाञ्च दन्तैर्दंशनमेव च।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥
संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च।
प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ २२ ॥
मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम्।
तद्वत् सौवर्च्चलं दद्याद् युक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैः ॥
हिङ्गूषणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम्।
प्रबुद्धसंज्ञमन्नैश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ २३ ॥
विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रुतिभिरेव च।
पटुभिर्गीतवादित्रैः शब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः ॥
स्रंसनोल्लेखनैर्धूमैरञ्जनैः कवड़ग्रहैः।
शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्घर्षणैस्तथा ॥
प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपाचरेत्।
ततः संरक्षितव्योऽहि मनः प्रलयहेतुतः ॥ २४ ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथाबलम्।
पञ्चकर्म्माणि कुर्व्वीत मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ २५ ॥

अष्टाविंशत्यौषधस्य तथा तिक्तस्य सर्पिषः।
प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य च॥
त्रिफलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः।
शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा॥
पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा।
रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते॥
रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्ववतामपि।
सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम्॥ २६॥

तत्र श्लोकौ।

विशुद्धञ्चाविशुद्धञ्च शोणितं तस्य हेतवः।
रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चौषधम्॥
मदमूर्च्छायसन्न्यासा हेतुलक्षणभेषजम्।
विधिशोणितिकेऽध्याये सर्व्वमेतत् प्रकाशितम्॥ २७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
चतुर्विंशतितमो विधिशोणितीयोऽध्यायः॥ २४॥

पञ्चविंशोऽध्यायः।

अथातो यज्जःपुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

पुरा प्रत्यक्षधर्म्माणं भगवन्तं पुनर्व्वसुम्।
उपासीनाः महर्षयः प्रादुश्चक्रुरिमां कथाम्॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।
राशिरस्यामयानाञ्च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ २ ॥
तदन्तरं काशीपतिर्वामको वाक्यमर्थवत् ।
व्याजहारर्षिसमितिमभिष्टुत्याभिवाद्य च ॥
किन्नु भोः पुरुषो यज्जस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः ।
नवेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्व्वसुः ॥
सर्व्वे एवामितज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।
भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति काशीराजस्य संशयम् ॥ ३ ॥
पारीक्षिस्तत् परीक्ष्याग्रे मौद्गल्यो वाक्यमब्रवीत् ।
आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥
स चिनोत्युपभुङ्क्ते च कर्म्म कर्म्मफलानि च ।
नह्यृते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ४ ॥
शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्मात्मानमात्मना ।
योजयेद् व्याधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥
रजस्तमोभ्यान्तु मनः परीतं सत्वसंज्ञकम् ।
शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणाञ्च कारणम् ॥ ५ ॥
वार्य्योविदस्तु नेत्याह नह्येकं कारणं मनः ।
नर्त्ते शरीराच्छारीररोगाणां मनसः स्थितिः ॥
रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्वृत्तिहेतवः ॥ ६ ॥
हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।
नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥
षड्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षड्धातुजास्तथा ।

राशिः षड्धातुजो ह्येष सांख्यैराद्यैः परीक्षितः ॥ ७ ॥
तथा ब्रुवाणं कुशिकमाह तन्नेति शौनकः
कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् ॥
पुरुषः पुरुषाद् गौर्गोरश्वादश्वः प्रजायते ।
मातापितृभवाश्चोक्ता रोगास्तावच्च कारणम् ॥ ८ ॥
भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते ।
मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न जायते ॥
कर्म्मजस्तु मतो जन्तुः कर्म्मजास्तस्य चामयाः ।
न ह्यृते कर्म्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ ९ ॥
भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्त्ता पूर्व्वं हि कर्म्मणः ।
दृष्टं न चाकृतं कर्म्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥
भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
खरद्रवचलोष्णत्वं तेजोऽन्तानां यथैव हि ॥ १० ॥
काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।
भवेत् स्वभावाद् भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥
स्रष्टा त्वमितसंकल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजायते ।
चेतनाचेतनस्यायं कारणं सुखदुःखयोः ॥ ११ ॥
तन्नेति भिक्षुरात्रेयो न ह्यपत्यं प्रजापतिः ।
प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युञ्ज्यादसाधुवत् ॥
कालजस्त्वेव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।
जगत् कालवशं सर्व्वं कालः सर्व्वत्र कारणम् ॥ १२ ॥
तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्व्वसुः ।
मैवं रोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥

वादान् सप्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितानिव ।
पथान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीड़कवद्‌गतौ ॥
मुक्त्वैवं वादसङ्घट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥
येषामेवहि भावानां सम्पत् सञ्जनयेन्नरम् ।
तेषामेव व्यापद्‌व्याधीन् विविधान् समुदीरयेत् ॥ १३ ॥

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि वामकः काशीपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयं, भगवन् ! सम्पन्निमित्तस्य पुरुषस्य विपन्निमित्तजानाञ्च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति । तमुवाच भगवानात्रेयः । हिताहारोपयोग एक एव पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति । अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधिनिमित्तमिति ॥ १४ ॥

एवम्वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच कथमिह भगवन् हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभिजानीयामः, हितसमाख्यातानां चैवाहारजातानामहितसमाख्यातानाञ्च मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्वमुपलभाम इति ॥ १५ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमग्निवेश समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति, विषमांश्च समीकरोतीत्यतद् हितं विद्धि, विपरीतं त्वहितमित्येतद्धिताहितलक्षणमनपवादम् भवति एवं वादिनञ्च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—भगवन्! नत्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ १६

तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां हि विदितमाहारतत्त्वमग्निवेश

गुणतो द्रव्यतः कर्म्मतः सर्व्वावयवतश्च मात्रादयो भावास्त एत-देवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन्। यथातु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठ-कल्पाः सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति तथैतदुपदेक्ष्यामः। मात्रादीन् सर्व्वानुदाहरन्तु तेषांहि बहुविधा विकल्पा भवन्ति। आहार-विधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्यामः॥१७

तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थाभेदात्। स पुन-र्द्वियोनिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वात्। द्विविधः प्रभावो हिताहितो-दर्कविशेषात्। चतुर्विधोपयोगः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात्। षड़ास्वादो रसभेदतः षड़्विधत्वात्॥ १८॥

विंशतिगुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिर-सरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानुग-मात्॥ १९॥

अपरिसंख्येयविकल्पो द्रव्यसंयोगसंस्कारादिकरणबाहुल्यात, तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपकल्प्यन्ते भूयिष्ठकल्प-नाश्च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चाहिततमाश्च तांस्तान् यथावदनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा—लोहितशालयः शूकधा-न्यानां पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्ति मुद्गाः शमीधान्यानामा-न्तरीक्षमुदकानां सैन्धवं लवणानां जीवन्तीशाकं शाकानामैणेयं मृगमांसानां लावः पक्षिणां गोधा बिलेशयानां. रोहितो मत्-स्यानां गव्यं सर्पिः सर्पिषां गोक्षीरं क्षीराणां तिलतैलं स्थावर-स्नेहानां वराहवसानूपमृगवसानां चुलुकीवसा मत्स्यवसानां पाकहंसवसा जलचरविहङ्गवसानां कुक्कुटवसा विष्किर-शकुनिवसानामजावसा शाखादमेदसां शृङ्गवेरं कन्दानां

मृद्वीका फलानां शर्करा इक्षुविकाराणां। इति प्रकृत्यैव हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २० ॥

अहिततमानप्युपदेक्ष्यामः। यवकः शूकधान्यानामपथ्यतमत्वने श्रेष्ठतमा भवन्ति, माषाः शमीधान्यानां वर्षानादेयमुदकानामूषरं लवणानां सार्षपशाकं शाकानां गोमांसं मृगमांसानां काणकपोतः पक्षिणां भेको बिलेशयानां चिलिचिमो मत्स्यानामाविकं सर्पिः सर्पिषामविक्षीरं क्षीराणां कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानां महिषवसानूपमृगवसानां कुम्भीरवसा मत्स्यवसानां काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानां चटकवसा विष्किरशकुनिवसानां हस्तिमेदः शाखादमेदसां मूलकं कन्दानां लिकुचं फलानां फाणितमिक्षुविकाराणां। इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्रकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २१ ॥

इति हिताहितावयवो व्याख्यात आहारविकाराणामयतो भूयः कर्म्मौषधानाञ्च प्राधान्यतः सानुबन्धानि द्रव्यादीण्यनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठमुदकमाश्वासकराणां सुरा श्रमहराणां क्षीरं जीवनीयानां मांसं बृंहणीयानां रसस्तर्पणीयानां लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणामम्लं हृद्यानां कुक्कुटो बल्यानां नक्ररेतो वृष्याणां मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां वमनं श्लेष्महराणां विरेचनं पित्तहराणां बस्तिर्वातहराणां स्वेदो मार्द्दवकराणां व्यायामः स्थैर्य्यकराणां व्यवायः कार्श्य-

कराणां चारः पुंस्त्वोपघातिनां तिन्दुकमनन्यद्रव्यरुचिकराणां, आमकपित्थमकण्ठ्यानां, आविकं सर्पिरहृद्यानां, अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्य-सात्म्य-सांग्राहिकशोणितपित्तप्रशमनानामविक्षीरं श्लेष्मपित्तजननानां महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणां गवेधुकान्नं कर्षणीयानां कोद्दालकान्नं विरूक्षणीयाणामिक्षुर्मूत्रजननानां यवाः पुरीषजननानां जाम्बवं वातजननानां शष्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानां कुलत्था अम्लपित्तजननानां माषाः श्लेष्मपित्तजननानां मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां त्रिवृत् सुखविरेचनानां चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानां स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानां विडङ्गः क्रिमिघ्नानां शिरीषो विषघ्नानां खदिरः कुष्ठघ्नानां रास्ना वातहराणामामलकं वयःस्थापनानां हरीतकी पथ्यानामेरण्डमूलं वृष्यवातहराणां पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, उदीच्यं निर्व्वापणीयदीपनीयपाचनीयच्छर्द्यतीसारहराणां कट्वङ्गं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानामनन्ता सांग्राहिकदीपनीयरक्तपित्तप्रशमनानां चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशूलशोफहराणां पुष्करमूलं हिक्काश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाममृता सांग्राहिकदीपनीयवातहरश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानां बिल्वं सांग्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानां, अतिविषा दीपनीयपाचनीयसांग्राहिकदोषहराणामुत्पलपद्मकुमुदकिञ्जल्कः सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां कुटज-

त्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांग्राहिकोपशोषणानां, काश्मर्य्यफलं सांग्राहिकशोणितपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी सांग्राहिकदीपनीयवातहरवृष्याणां, विदारीगन्धा वृष्यसर्व्वदोषहराणां, बला सांग्राहिकबल्यवातहराणां, गोचुरो मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां, हिङ्गुनिर्य्यासश्छेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानां, अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां, यावशूकः स्रंसनीयपाचनीयार्शोघ्नानां, तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषशोफार्शोघृतव्यापत्प्रशमनानां क्रव्यादमांसाभ्यासो ग्रहणीदोषशोषार्शोघ्नानां, चीरघृताभ्यासो रसायनानां समघृतशक्तुकाभ्यासो वृष्योदावर्त्तहराणा तैलगण्डूषो दन्तबलरुचिकराणां चन्दनोड़ुम्बरं दाहनिर्व्वापणालेपनानां रास्नागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां लामज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहयोगिनां मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकण्ठ्यवर्ण्यबल्यविरजनीयरोपणीयानां वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनां, अग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमनानां जलं स्तम्भनीयानां मृद्भृष्टलोष्ट्रनिर्व्वापितमुदकं तृष्णातियोगप्रशमनानामतिमात्राशनमामप्रदोषहेतूनां यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसन्धुचणानां यथासात्म्यं चेष्टाभ्यवहारौ सेव्यानां कालभोजनमारोग्यकराणां तृप्तिराहारगुणानां वेगसन्धारणमनारोग्यकराणां मद्यं सौमनस्यजननानां मद्याचेपो धीधृतिस्मृतिहराणां गुरुभोजनं दुर्व्विपाकानामेकभोजनं सुखपरिणामकराणां स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणां शुक्रवेगनिग्रहः षाण्ड्यकराणां परायतनमन्नाश्रद्धाजननानामनशनमनायुष्यकराणां प्रमिताशनं कर्षणीयानामजी-

शीशनं यच्चौद्धूषणानां विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां विरुद्ध-वीर्य्याशनं निन्दितव्याधिकराणां प्रशमः पथ्यानां, आयासः सर्व्वापथ्यानां मिथ्यायोगो व्याधिकराणां रजस्वलाभिगमन-मलक्ष्मीमुखानां ब्रह्मचर्य्यमायुष्याणां सङ्कल्पो वृष्याणां दौर्मनस्य-मवृष्याणामयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनां विषादो रोगवर्द्ध-नानां स्नानं श्रमहराणां हर्षः प्रीणनानां शोकः शोषणानां निर्वृत्तिः पुष्टिकराणां पुष्टिः स्वप्नकराणामतिस्वप्नस्तन्द्राकराणां, सर्व्वरसाभ्यासो बलकराणामेकरसाभ्यासो दौर्ब्बल्यकराणां गर्भशल्यमनाहार्य्याणामजीर्णमुद्धार्य्याणां बालो मृदुभेषजी-यानां वृद्धो याप्यानां गर्भिणी तीक्ष्णौषध-व्यवाय-व्यायाम-वर्ज्जनीयानां सौमनस्यं गर्भधारणानां सन्निपातो दुश्चिकित्स्या-नामामो विषमचिकित्स्यानां ज्वरो रोगाणां कुष्ठं दीर्घरोगाणां राजयक्ष्मा रोगसमूहाणां प्रमेहोऽनुषङ्गिनां जलौकसोऽनुशस्त्राणां बस्तिस्तन्त्राणां हिमवानोषधिभूमीनां सोम ओषधीनां मरु-भूमिदेश आरोग्यदेशानामनूपोऽहितदेशानां निर्द्देशकारित्व-मातुरगुणानां भिषक् चिकित्साङ्गानां नास्तिको वर्ज्ज्यानां लौल्यं क्लेशकराणामनिर्द्देशकारित्वमरिष्टानामनिर्व्वेदोऽवार्त्तासारलक्ष-णानां योगो वैद्यगुणानां वैद्यसमूहो निःसंशयकराणां विज्ञानमौषधानां शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानां संप्रतिपत्तिः कालज्ञानप्रयोजनानामव्यवसायः कालातिप्रतिपत्तिहेतूनां दृष्ट-कर्म्मता निःसंशयकराणामसमर्थता भयकराणां, तद्विद्य-सम्भाषा बुद्धिवर्द्धनानां, आचार्य्यः शास्त्राधिगमहेतूनां, आयु-र्व्वेदोऽमृतानां, सद्वचनमनुष्ठेयानां, असग्रहणं सर्व्वाहितानां, सर्व्वसन्न्यासः सुखकराणामिति ॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र।

अग्र्याणां शतमुद्दिष्टं यद्द्विपञ्चाशदुत्तरम्।
अलमेतद् विकाराणां विघातायोपदिश्यते॥ २३॥
समानकारिणो येऽर्थांस्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम्।
ज्यायस्त्वं कार्य्यकर्त्तृत्वेऽवरत्वञ्चाप्यदाहृतम्॥ २४॥
वातपित्तकफानाञ्च यद्यत् प्रशमने हितम्।
प्राधान्यतश्च निर्द्दिष्टं यद्व्याधिहरमुत्तमम्॥ २५॥
एतन्निशम्य निपुणश्चिकित्सां संप्रयोजयेत्।
एवं कुर्व्वन् सदा वैद्यो धर्म्मकामौ समश्नुते॥ २६॥
पथ्यं पथोऽनपेतञ्च यच्चोक्तं मनसः प्रियम्।
यच्चाप्रियमपथ्यञ्च नियतं तन्न लक्ष्यते॥ २७॥
मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम्।
प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा॥
तस्मात् स्वभावो निर्द्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः।
तदपेक्ष्योभयं कर्म्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता॥ २८॥

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच। यथोद्देशमभिनिर्द्दिष्टः केवलोऽयमर्थो भगवता श्रुतस्त्वस्माभिः। आसवद्रव्याणामिदानीमनपवादं लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषाम इति॥ २९॥

तमुवाच भगवानात्रेयो धान्यफलमूलसारपुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेशाष्टौ संग्रहेण शर्करा नवम्यः। तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिं निबोध॥ ३०॥

तद्यथा सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्लाः षड् धान्यासवा भवन्ति । मृद्वीकाकाश्मर्य्यखर्ज्जूरधन्वनराजादन-तृणशून्यपरूषकाभयामलकमृगलिण्डिकाजम्बीर-कपित्थ-कुवल-बदरकर्कन्धूपीलुपियालपनसन्यग्रोधाश्वत्थप्लक्षकपीतनोडुम्बरा-जमोदा-शृङ्गाटकशङ्खिनी-फलासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति । विदारिगन्धाऽश्वगन्धाकृष्णागन्धाशतावरीश्यामात्रिवृद्दन्तीद्रवन्ती बिल्वोरुबूकचित्रकमूलैरेकादश मूलासवाः भवन्ति । शाल-प्रियकचन्दनस्यन्दनखदिरकदर-सप्तपर्णाश्वकर्णार्ज्जुनाशनारि-मेद-तिन्दुककिणिहीशमीशुक्तिपत्र-शिंशपाशिरीषवञ्जुलधन्वन-मधूकसारासवा विंशतिर्भवन्ति । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौग-न्धिक-पुण्डरीकशतपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पैर्दश पुष्पासवा भवन्ति । इक्षुकाण्डेक्षुइक्षुबालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डा-सवाः पटोलताड़ी पत्रासवौ द्वौ भवतः । तिल्वकलोध्रैलबालुक-क्रमुकचतुर्थास्त्वगासवा भवन्ति, शर्करासव एक एवेति ॥ ३१॥

एषामासवानामासुतत्त्वादासवसंज्ञैवमेषामासवानाञ्चतु-रशीतिः परस्परेणासंसृष्टानामासवद्रव्याणामुपदिष्टा भवन्ति ।

द्रव्यसंयोगविभागविस्तरस्त्वेषां बहुविधविकल्पः संस्कारश्च यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं कर्म्म कुर्व्वन्ति ॥३२

संयोगसंस्कारादौ देशकालमात्रादयश्च भावास्तेषां तेषा-मासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत् तत् कार्य्यमभिसमी-क्ष्येति ॥ ३३ ॥

भवति चात्र ।

मनःशरीराग्निबलप्रदानामस्वप्नशोकारुचिनाशनानाम् ।
संहर्षणानां प्रवरासवानामशीतिरुक्ता चतुरुत्तरैषा ॥ ३४ ॥

तत्र श्लोकः।

शरीररोगप्रकृतौ मतानि तत्त्वेन चाहारविनिश्चयाय।
उवाच यज्जःपुरुषादिकेऽस्मिन् मुनिस्तथाग्र्याणि वरासवांश्च ॥३५

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
पञ्चविंशतितमो यज्जःपुरुषीयोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः।

अथात आत्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च।
पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥
यः कुमारशिरानाम भारद्वाजः स चानघः।
श्रीमान् वार्य्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥
निमिश्च राजा वैदेहो वड़िशश्च महामतिः।
काङ्कायनश्च वाह्लीको वाह्लीको भिषजां वरः ॥
एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः।
वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः ॥
तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा।
बभूवार्थविदां सम्यग् रसाहारविनिश्चये ॥ २ ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यो यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वाविषयभावमाचक्षन्ते कुशलाः स पुनरुदकादनन्य इति ॥ ३ ॥

द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणश्छेदनीय उपशमनीयश्चेति ॥४

त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यश्छेदनीयोपशमनीयसाधारणाः ॥ ५ ॥

चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः स्वादुर्हितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुर्हितश्चास्वादुरहितश्च ॥ ६ ॥

पञ्च रसा इति कुमारशिरा भरद्वाजो भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरीक्षाः ॥ ७ ॥

षड्रसा इति वार्य्योविदो राजर्षिः, गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाः ॥ ८ ॥

सप्त रसा इति निमिर्वैदेहः, मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराः ॥ ९ ॥

अष्टौ रसा इति बडिशो धामार्गवो मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराव्यक्ताः ॥ १० ॥

अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो वाह्लीकभिषगाश्रयगुणकर्म्मसंस्कारविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ११ ॥

षड़ेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्व्वसुः मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । तेषां षण्णां रसानां योनिरुदकं छेदनोपशमने द्वे कर्म्मणी तयोर्मिश्रीभावात् साधारणत्वं । स्वाद्वस्वादुताभक्तिर्द्वौ हिताहितौ च प्रभावौ पञ्चमहाभूतविकारास्त्वाश्रयाः प्रकृतिविकृतिविचारणा देशकालवशाः ॥१२॥

तेषामाश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाः ॥ १३ ॥

क्षरणात् क्षारो नासौ रसो द्रव्यं हि तदनेकरससमुत्पन्न-

मनेकरसं कटुलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणाभिनिर्वृत्तम् ॥ १४ ॥

अव्यक्तीभावस्तु रसानां प्रकृतौ भवत्यनुरसेऽनुरससमन्विते वा द्रव्ये ॥ १५ ॥

अपरिसंख्येयत्वं पुनर्न तेषामाश्रयादीनां भावानां विशेषापरिसंख्येयत्वाद् युक्तम् ॥ १६ ॥

एकैकोऽपि ह्येषामाश्रयादीनां भावानां विशेषानेवाश्रयते न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते परस्परसंसृष्टभूयिष्ठत्वात् ॥ १७ ॥

नचैषामभिनिर्वृत्तौ गुणप्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं भवति तस्मान्न संसृष्टानां रसानां कर्म्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ १८ ॥

तच्चैव कारणमवेक्षमाणाः षण्णां रसानां परस्परेणासंसृष्टानां लक्षणं पृथक्त्वेनोपदेक्ष्यामः । अग्रे तावद् द्रव्यभेदमभिप्रेत्य किञ्चिदभिधास्यामः ॥ १९ ॥

सर्व्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमित्यस्मिन्नर्थे तच्चेतनावदचेतनञ्च । तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्व्वादयश्च द्रवान्ताः । कर्म्म पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ २० ॥

तत्र द्रव्याणि गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि तानुपचयसङ्घातगौरवस्थैर्य्यकराणि ॥ २१ ॥

द्रवस्निग्धशीतमन्दसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानि तानुपक्लेदस्नेहबन्धविष्यन्दमार्द्दवप्रह्लादकराणि ॥ २२ ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरूक्षविशदरूपगुणबहुलान्याग्नेयानि तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि ॥ २३ ॥

लघुशीतरूक्षखरविशदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि तानि रौक्ष्यग्लानिविचारवैशद्यलाघवकराणि ॥ २४ ॥

मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि तानि मार्दवशौषिर्य्यलाघवकराणि ॥ २५ ॥

अनेनोपदेशेन नानौषधिभूतं जगति किञ्चिद्‌द्रव्यमुपलभ्यते तां तांहि युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य। नतु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कार्म्मुकाणि सुरः। द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्‌ गुणप्रभावाद्‌ द्रव्यगुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य तां ताञ्च युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य यत् कुर्व्वन्ति तत् कर्म्म येन कुर्व्वन्ति तद्वीर्य्यं यत्र कुर्व्वन्ति तदधिकरणं यदाकुर्व्वन्ति स कालः यथाकुर्व्वन्ति स उपायो यत्तु साधयन्ति तत्फलम् ॥२६॥

भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधरसविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्‌ भवति तमुपदेक्ष्यामः ॥ २७ ॥

स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् ।
यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि हि ॥
पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग् भवेत् ।
मधुरस्य तथाम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥
त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।
वक्ष्यन्ते च चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
स्वाद्वम्लौ सहितौ युक्तौ लवणाद्यैः पृथग्गतैः ।
योगं शेषैः पृथग् यातश्चतुष्करससंख्यया ॥
सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूषणौ तथा ॥

कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक्।
यातः शेषैः पृथग् योगं शेषैरम्लकटू तथा॥
युज्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ।
षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्ज्जनात्॥
षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव च।
इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्द्दिष्टा रससंख्यया॥
त्रिषष्टिः स्यादसंख्येया रसानुरसकल्पनात्।
रसास्तरतमाभ्यान्तां संख्यामतिपतन्ति हि॥ २८॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः॥ २९॥
क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित्।
दोषौषधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता॥ ३०॥
द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः।
रसानेकैकशो वापि कल्पयन्ति गदान् प्रति॥ ३१॥
यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित्।
न स मुह्येद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु॥ ३२॥
व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते।
विपर्य्ययेणानुरसो रसो नास्तीह सप्तमः॥ ३३॥
परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च।
विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च॥
संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः।
सिद्ध्युपायाश्चिकित्सायां लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे॥ ३४॥
देशकालवयोमानपाकवीर्य्यरसादिषु।

परापरत्वे युक्तिस्तु योजना या तु युज्यते ॥ ३५॥
संख्या स्याद् गणितं योगः सह संयोग उच्यते।
द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वैककर्म्मजोऽनित्य एव च॥
विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः।
पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता॥
परिमाणं पुनर्मानं संस्कारः करणं मतम्।
भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया॥
इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्व्वे परादयः।
चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्त्तते॥ ३६॥
गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् भिषक्।
विद्याद्द्रव्यगुणान् कर्त्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः॥
अतश्च प्रकृतिं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च।
तन्त्रकर्त्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत्॥ ३७॥
षड् विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम्।
षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथारसाः॥ ३८॥

सौम्याः खल्वापोऽन्तरीक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाव्यक्तरसाश्चान्तरीक्षाद्भ्रश्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तीरभिप्रीणयन्ति तासु च मूर्त्तिषु षड़भिमूर्च्छन्ति रसाः। तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसो भूम्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लस्तोयाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणो वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको वाय्वाकाशातिरेकात् तिक्तकः पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः। एवमेषां रसानां षट्त्वमुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानाम्, भूताना-

मिव स्थावरजङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषाः षडृतुकत्वाच्च कालस्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ३९ ॥

तत्राग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोर्द्ध्वभाजो लाघवादुत्प्लवनत्वाच्च वायोरूर्द्ध्वज्वलनत्वाच्चाग्नेः । सलिलपृथिव्यात्मकास्तु प्रायेणाधोभागभाजः पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्चोदकस्य । व्यामिश्रात्मकाः पुनरुभयतोभागभाजः ॥ ४० ॥

तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं गुणकर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः। तत्र मधुरो रसः शरीरसात्म्याद्रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जौजःशुक्राभिवर्द्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्तृष्णाप्रशमनस्त्वच्यः कण्ठ्यो बल्यः केश्यः प्रीणनो जीवनस्तर्पणो वृंहणः स्थैर्य्यकरः क्षीणक्षतसन्धानकरो घ्राणमुखकण्ठौष्ठजिह्वाप्रसादनो दाहमूर्च्छाप्रशमनः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो गुरुश्च ॥ ४१ ॥

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्थौल्यं मार्दवमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलाषमग्नेर्दौर्ब्बल्यमास्य-कण्ठयोर्मांसाभिवृद्धिं तथा श्वासकासप्रतिश्यायालसकविसूचिकाशीतज्वरानाहास्यमाधुर्य्यवमथुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्ड-गण्डमालाश्लीपदगलशोथवस्तिधमनीगलोपलेपाक्ष्यामयाभिष्यन्दानित्येवं प्रभृतीन् कफजान् व्याधीनापादयति ॥ ४२ ॥

अम्लो रसो भक्तं रोचयत्यग्निं दीपयति देहं वृंहयत्यूर्ज्जयति मनो बोधयतीन्द्रियाणि दृढीकरोति बलञ्च वर्द्धयति वातमनुलोमयति हृदयं तर्पयत्यास्यमास्रावयति भुक्तमपकर्ष-

यति क्लेदयति जरयति प्रीणयति लघुरुष्णः स्निग्धश्च ॥ ४३ ॥

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति तर्पयति संमीलयत्यक्षिणी संवीजयति रोमाणि कफं विलाययति पित्तमभिवर्द्धयति रक्तं दूषयति मांसं विदहति कायं शिथिलीकरोति क्षीणक्षतकृशदुर्ब्बलानां श्वयथुमापादयति । अपिच क्षताभिहतदष्टदग्धभग्नशूलप्रच्युतावमूत्रितपरिसर्पितच्छिन्नभिन्नविश्लिष्टोद्विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरोहृदयञ्च ॥ ४४ ॥

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्च्यावनश्छेदनो भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकाश्यवस्रंस्यवकाशकरो वातहरः स्तम्भबन्धसंघातविधमनः सर्व्वरसप्रत्यनीकभूतः, आस्यमास्रावयति कफं विष्यन्दयति मार्गान् विशोधयति सर्व्वशरीरावयवान् मृदूकरोति रोचयत्याहारमाहारयोगी नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ॥ ४५ ॥

स एवं गुणोऽप्येकएवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति, रक्तं वर्द्धयति, तर्षयति, मूर्च्छयति, मोहयति, तापयति, दारयति, कुष्णाति मांसानि, प्रगालयति कुष्ठानि, विषञ्च वर्द्धयति, शोफान् स्फोटयति, दन्तांश्च्यावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपरुणद्धि, वलीपलितखालित्यमापादयति, अपिच लोहितपित्ताम्लपित्तविसर्पवातरक्तविचर्च्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन् विकारानुपजनयति ॥ ४६ ॥

कटुको रसो वक्त्रं शोधयति, अग्निं दीपयति, भुक्तं शोषयति, घ्राणमास्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि, अलसकश्वयथूपचयोदर्द्दाभिष्यन्दस्नेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति,

रोचयत्यशनम्, कण्डूं विलालयति, व्रणानवसादयति, क्रिमीन् छिनत्ति, मांसं विलेखयति, शोणितसङ्घातं भिनत्ति, बन्धांश्छिनत्ति, मार्गान् विवृणोति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णो रूक्षश्च ॥ ४७ ॥

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पुंस्त्वमुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयति ग्लपयति सादयति कर्षयति मूर्च्छयति नमयति तमयति भ्रमयति कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजनयति बलं क्षिणोति तृष्णाञ्चोपजनयति, अपिच वाय्वग्निगुणबाहुल्याद् भ्रममदवमथुकम्पतोदभेदैश्चरणभुजपार्श्वपृष्ठपार्श्वप्रभृतिषु मारुतजान् विकारान् उपजनयति ॥ ४८ ॥

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुररोचकघ्नो विषघ्नः क्रिमिघ्नो मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनः, त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदोवसामज्जलसीकापूयस्वेदमूत्रपुरीषपित्तश्लेष्मोपशोषणो रूक्षः शीतो लघुश्च ॥ ४९ ॥

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यखरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राण्युपशोषयति, स्रोतसां खरत्वमुपपादयति, बलमादत्ते, कर्षयति ग्लपयति मोहयति भ्रमयति वदनमुपशोषयति, अन्यांश्च वातजान् विकारानुपजनयति ॥ ५० ॥

कषायो रसः संशमनः संग्राही सन्धारणः पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मपित्तरक्तशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो गुरुश्च ॥ ५१ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति, हृदयं पीड़यत्युदरमाध्मापयति, वाचं निगृह्णाति, स्रोतांस्यवबध्नाति, श्यावत्वमुपपादयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरयति, वातमूत्ररेतःपुरीषाण्यवगृह्णाति, कर्षयति, ग्लापयति, तर्षयति स्तम्भयति, खरविशदरूक्षत्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्द्दितप्रभृतींश्च वातजान् विकारानुपजनयति ॥ ५२॥

एवमेते षड्रसाः पृथक्त्वेनैकत्वेन वा मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना उपकारका भवन्त्याध्यात्मलोकस्य। अपकारकाः पुनरन्यथा भवन्त्युपयुज्यमानास्तान् विद्वानुपकारार्थमेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ५३ ॥

भवन्ति चात्र।

शीतं वीर्य्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः।
तयोरम्लं यदुष्णञ्च यच्चोक्तं कटुकं तयोः ॥
तेषां रसोपदेशेन निर्द्देश्यो गुणसंग्रहः।
वीर्य्यतो विपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥
यथापयो यथासर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ।
एवमादीनि चान्यानि निर्द्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ५४ ॥
मधुरं किञ्चिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च।
यथा महत् पञ्चमूलं यथावानूपमामिषम् ॥
लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा।
अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामौष्ण्यमुच्यते ॥ ५५ ॥
किञ्चिदम्लं हि संग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च।
यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं तथा ॥

पिप्पली नागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते ।
कषायःस्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ॥ ५६ ॥
तस्माद्रसोपदेशेन न सर्व्वं द्रव्यमादिशेत् ।
दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५७ ॥
रौक्ष्यात् कषायो रूक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।
तिक्तोऽवरस्तथोष्णाणामुष्णत्वाल्लवणः परः ॥
मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः स्निग्धानां मधुरः परः ।
मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहान्निरुच्यते ॥
तिक्तात् कषायो मधुरः शीताच्छीततरः परः ।
स्वादुर्गुरुत्वादधिकः कषायाल्लवणो वरः ॥
अम्लात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः ।
केचिल्लघूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥
गौरवे लाघवे चैव सोऽवरस्तूभयोरपि ॥ ५८ ॥
परञ्चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ५९ ॥
मधुरो लवणाम्लौ च स्निग्धभावात् त्रयो रसाः ।
वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥
कटुतिक्तकषायाश्च रूक्षभावात् त्रयो रसाः ।
दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ६० ॥
शुक्रहा बद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।
मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥
पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।

तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकाम्लावतोऽन्यथा ॥
विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठतां प्रति ।
द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६१ ॥
मृदुतीक्ष्णगुरुलघु स्निग्धरूक्षोष्णशीतलम् ।
वीर्य्यमष्टविधं केचित् केचित् द्विविधमास्थिताः ॥
शीतोष्णमिति वीर्य्यन्तु क्रियते येन या क्रिया ।
नावीर्य्यं कुरुते किञ्चित् सर्व्वा वीर्य्यकृता क्रिया ॥
रसो निपाते द्रव्याणां विपाकः कर्म्मनिष्ठया ।
वीर्य्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ॥ ६२ ॥
रसवीर्य्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।
विशेषः कर्म्मणाञ्चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥
कटुकः कटुकः पाके वीर्य्योष्णश्चित्रको मतः ।
तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु विरेचयति मानवम् ॥
विषं विषघ्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम् ।
ऊर्द्धानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम् ॥
मणीनां धारणीयानां कर्म्म यद् विविधात्मकम् ।
तत् प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥ ६३ ॥
किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म्म वीर्य्येण चापरम् ।
द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेन च किञ्चन ॥
रसं विपाकस्तौ वीर्य्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
गुणसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥
सम्यग्विपाकवीर्य्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ॥ ६४ ॥
षण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ।

स्नेहनप्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते ।
मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवँल्लिम्पतीव च ॥
दन्तहर्षान्मुखास्रावात् स्वेदनान्मुखबोधनात् ।
प्राशैरवाम्लरसं विद्याद् विदाहाच्चास्यकण्ठयोः ॥
प्रीणयन् क्लेदविष्यन्दमार्दवं कुरुते मुखे ।
यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥
सम्वेजयेद् यो रसनं निपाते मुद्‌नातीव च ।
विदहन् मुखनासाक्षिसंस्रावी कटुकः स्मृतः ॥
प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च ।
स तिक्तो मुखवैशद्यशोषप्रह्लादकारकः ॥
वैषम्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।
बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यथ ॥ ६५ ॥

एवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयं पुनरग्निवेश उवाच भगवन् ! श्रुतमेतदवितथमर्थसम्पद्‌युक्तं भगवतो यथावद्‌द्रव्यगुणकर्म्माधिकारेवचः । परन्त्वाहारविकाराणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषाम इति ॥ ६६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयो देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापाद्यन्ते। परस्परगुणविरुद्धानि कानिचित् संयोगात् संस्कारादपराणि देशकालमात्रादिभिश्चापराणि तथा स्वभावादपराणि द्रव्याणि। तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषामेकदेशं वैरोधिकमधिकृत्यापदेक्ष्यामः ॥ ६७ ॥

न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेदुभयं ह्येतन्मधुरं, मधुरविपाकान्महाभिष्यन्दि, शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्य्यं, विरुद्धवीर्य्य-

त्वात् शोणितदूषणाय, महाभिष्यन्दित्वात् मार्गोपरोधाय चेति ॥ ९८ ॥

तदनन्तरमात्रेयवचनमनुनिशम्य भद्रकाप्योऽग्निवेशमुवाच सर्व्वानेव मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेत्, अन्यत्रैकस्मात् चिलिचिमात् । स पुनः शकली सर्व्वतो रोहितराजी रोहितप्रकारः प्रायो भूमौ चरति । तच्चेत् पयसा सहाभ्यवहरेत्, निःसंशयं शोणितजानां विबद्धानाञ्च व्याधीनामन्यतममथवा मरणमवाप्नुयात् ॥ ९९ ॥

नेत्यात्रेयः, सर्व्वानेव मत्स्यान् न पयसा सहाभ्यवहरेत् विशेषतस्तु चिलिचिमम् । स हि महाभिष्यन्दित्वात् स्थूललक्षणभवानेतान् व्याधीनुपजनयति, आमविषमुदीरयति च । ग्राम्यानूपौदकानि पिशितानि च मधुगुड़तिलपयोमाषमूलकबिसैर्विरूढ़धान्यैश्च नैकध्यमद्यात् । तन्मूलं हि बाधिर्य्यान्ध्यजाड्यविकलमूकतामैन्मिन्यमथवा मरणमवाप्नोतीति । न पौष्करं रोहिणीकं वा शाकं न कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान् मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत् । तन्मूलं हि शोणिताभिष्यन्द-धमनीप्रविचयापस्मार-शङ्खक-गलगण्डरोहिणीनामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा मरणं । तथा न मूलकलशुनकृष्णागन्धाजकसुमुखसुरसादीनि भक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्ठाबाधभयात् । न जातुशाकं न च निकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां संयोज्यं । एतद्धि मरणायाथवा बलवर्णतेजोवीर्य्योपरोधाय अलघुव्याधये षाण्ड्यायचेति । तदेवं निकुचं पक्वं न माषसूपगुड़सर्पिर्भिः सहोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् । तथाचाम्रातकमातुलुङ्गनिकुचकरमर्द्ददन्तशठबदरकोषाम्रभव्य-

आम्रच कपित्थतिन्तिड़ीपारावताक्षोड़पनसनारिकेलदाड़िमाम्-लकानेयवंप्रकाराणि चान्यानि सर्व्वञ्चाम्लं द्रवमद्रवञ्च पयसा सह विरुद्धम्। तथा कङ्गुवरकमुकुष्टककुलत्थमाषनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः ॥ ७० ॥

पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं वातञ्चातिकोपयति। हारिद्रकःसर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः पित्तञ्चा-तिकोपयति। पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः श्लेष्माणञ्चाति-कोपयति। उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतिसारस्य। बलाका वारुण्या सह कुल्माषैरपि विरुद्धाः, सैव शूकरवसाभृष्टा सद्यो व्यापादयति। मायूरमांसमेरण्डाग्निप्लुष्टमेरण्डतैलयुक्तं सद्यो व्यापादयति। हारीतकमांसं हरिद्राग्निप्लुष्टं सद्यो व्यापादयति, तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं मरणाय। मत्स्यनिष्टापन-सिद्धाः पिप्पल्यः, तथाच काकमाची मधुच मरणाय। मधु-चोष्णमुष्णार्त्तस्य च मधु मरणाय, मधुसर्पिषी समधृते, मधु वारि चान्तरीचं समधृतं, मधु पुष्करबीजं, मधु पीत्वोष्णोदकम्, तक्रसिद्धः कम्पिल्लकः, पर्य्युषिता काकमाची, अङ्गारशूल्यो भाष-श्चेति विरुद्धानि। इत्येतद् यथाप्रश्नमभिनिर्द्दिष्टम् ॥ ७१ ॥

भवन्ति चात्र।

यत् किञ्चित् दोषमुत्क्लेश्य न निर्हरति कायतः।
आहारजातं तत् सर्व्वमहितायोपदिश्यते ॥
पाण्ड्वान्ध्यवीसर्पदकोदराणां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम्।
मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणाम् पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव ॥
किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोफाम्लपित्तज्वरपीनसानाम्।

सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥७२॥

एषां खल्वपरेषाञ्च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे भावाः प्रतीघातकरा भवन्ति । तद्यथा वमनं विरेचनं तद्विरोधिनाञ्च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगस्तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्व्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति ॥ ७३ ॥

भवति चात्र ।

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
वमनं शमनञ्चैव पूर्व्वं वा हितसेवनम् ॥ ७२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।
द्रव्याणि गुणकर्म्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥
कारणं रससंख्याया रसाणुरसलक्षणम् ।
परादीनां गुणानाञ्च लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥
पञ्चात्मकानां षट्त्वञ्च रसानां येन हेतुनां ।
ऊर्द्धानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद्रसाः ॥
षण्णां रसानां षट्त्वे च अतिभुक्तविभक्तयः ।
उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्म्मणि ॥
प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्य्यसंख्याविनिश्चयः ॥
षण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
यद् यद् विरुध्यते यस्मात् येन यत्कारि चैव यत् ॥
वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधञ्च यत् ।
आत्रेयभद्रकाप्येऽस्मिंस्तत् सर्व्वमवदन्मुनिः ॥ ७३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने षड्-
विंशतम आत्रेयभद्रकाप्यीयोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणिसंज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः। प्रत्यक्षफलदर्शनात् तदिन्धनात् ह्यन्तरग्नेः स्थितिः। तत् सत्त्वमूर्ज्जयति, तच्छरीरधातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरम् यथोक्तमुपसेव्यमानं। विपरीतमहिताय सम्पद्यते। तस्माद्धिताहितावबोधनार्थमन्नपानविधिमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ! ॥ २ ॥

तत् स्वभावादुदकं क्लेदयति, लवणं विष्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु सन्दधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं वृंहयति, रसः प्रीणयति, सुरा जर्ज्जरीकरोति, सीधुरवधमति, द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं जनयति, पिन्याको ग्लपयति। प्रभूतान्तर्मलो माषसूपः, दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारः। प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाड़िमामलकात्। प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः, पुराणाद् यवगोधूमाच्च। प्रायस्तिक्तकं वातलमवृष्यञ्च, अन्यत्र वेत्राग्रपटोलपत्रात्। प्रायः कटुकं वातलमवृष्यञ्च, अन्यत्र पिप्पलीविश्वभेषजात् ॥ ३ ॥

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः।

शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् ।
वर्गान् हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुविकारकान् ॥
दश द्वौ चापरौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम् ।
रसवीर्य्यविपाकैश्च प्रभावैश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४ ॥

अथ शूकधान्यवर्गः ।

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।
चूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥
सुगन्धका लोहवालाः शालिकाख्याः प्रमोदकाः ।
पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥
शीता रसे विपाकेच मधुराः स्वल्पमारुताः ।
बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥
रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।
महांस्तस्यानु कलमस्तस्याऽप्यनु ततः परे ॥
यवका हायनाः पांशुवाप्यनैषधकादयः ।
शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥ ५ ॥
शीतः स्निग्धो गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरात्मकः ।
षष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥
वरकोद्दालकौ चीनशारदोज्ज्वलदर्दुराः ।
गन्धनाः कुरुविन्दाश्च षष्टिकाल्पान्तरा गुणैः ॥
मधुरश्चाम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ६ ॥
सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
वातलः श्लेष्मपित्तघ्नः शीतः संग्राहिशोषणः ॥
हस्तिश्यामाकनीवारतोयपर्णीगवेधुकाः ।
प्रशातिकाम्भःश्यामाकलौहित्याणुप्रियङ्गवः ॥
मुकुन्दो झिण्टिगर्मूटी वरुका वरकास्तथा ।
शिविरोत्कटजूर्णाख्याः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ ७ ॥

रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्यकृत् सकषायश्च बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥
रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मतः ॥ ८ ॥
सन्धानकृद् वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।
जीवनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥
नान्दीमुखी मधूली च मधुरस्निग्धशीतले ।
इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वो वर्गः समाप्यते ॥ ९ ॥

इति शूकधान्यवर्गः ।

अथ शमीधान्यवर्गः ।

कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
श्लेष्मपित्तप्रशमनो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥
वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोष्णमधुरो गुरुः ।
बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥
राजमाषः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तकृत् ।
स्वादुश्च वातलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः ॥
उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ।
कुलत्था ग्राहिणः कासहिक्काश्वासार्शसां हिताः ॥
मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रूक्षशीतलाः ।
मुकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥
चणकाश्च मसूराश्च खण्डीकाः सहरेणवः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ॥

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ।
तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परः ॥
स्निग्धोष्णो मधुरस्तिक्तः कषायः कटुकस्तिलः ।
त्वच्यः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥
मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्नो रूक्षणात्मिकाः ।
सस्नेहा बलिभिर्भक्ष्या विविधाः शिम्बिजातयः ॥
शिम्बी रूक्षा कषाया च कोष्ठवातप्रकोपिणी ।
न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥
आढ़की कफपित्तघ्नी वातला कफवातनुत् ।
अवल्गुजः सैड़गजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥
काकाण्डोमात्मगुप्तानां माषवत् फलमादिशेत् ।
द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ १० ॥

इति शमीधान्यवर्गः ।

अथ मांसवर्गः ।

गोखराश्वतरोष्ट्राश्च द्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।
वृकव्याघ्रौ तरक्षुश्च बभ्रुमार्ज्जारमूषिकाः ॥
लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चाषवायसौ ।
शशघ्नीमधुहाभासगृध्रोलूककुलिङ्गकाः ॥
धूमिका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥
श्वेतश्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुलीमृगः ।
कूचिकाचिल्लिटौ भेको गोधा शल्लकगण्डकौ ।
कदलीनकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ १२ ॥

सृमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्व्वे रुरुस्तथा ॥ १३ ॥
कूर्म्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।
शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीरचुलुकीमकरादयः ।
इति वारिशयाः प्रोक्ता वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ॥ १४ ॥
हंसः क्रौञ्चो बलाका च बकः कारण्डवः प्लवः ।
शरारी पुष्कराह्वश्च केशरी मणितुण्डकः ॥
मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ।
उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटी ॥
आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ।
रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।
चक्रवाकस्तथाचान्ये खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ॥ १५ ॥
पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्री मृगमातृकः ।
शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥
चारुष्को हरिणैणौ च सम्बरः कालपुच्छकः ।
ऋष्यश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥ १६ ॥
लावो वर्त्तीरकश्चैव वार्त्तीकः सकपिञ्जलः ।
चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्त्तकः ॥
लावाद्या विष्किरास्त्वेते वक्ष्यन्ते वर्त्तकादयः ॥ १७ ॥
वर्त्तको वर्त्तिकाचैव बर्ही तित्तिरिकुक्कुटौ
कङ्कशारपदेन्द्राभगोनर्द्दगिरिवर्त्तकाः ।
क्रकरोऽवकरश्चैव वारडाश्चेति विष्किराः ॥ १८ ॥
शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।

कैरातः कोकिलोऽत्यूहो गोपपुत्रः प्रियात्मजः ॥
लट्टालट्टूषकौबभ्रूर्वटहा डिण्डिमानकः ।
जटीदुन्दुभिपाक्कारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥
कपोतशुकसारङ्गाश्चिरिटीकङ्कुयष्टिकाः ।
शारिकाः कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥
पारावतः पाण्डविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ १९ ॥
प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ।
भूशया बिलशायित्वादानूपोऽनूपसंश्रयात् ॥
जले निवासाज्जलजा जलेचर्य्याज्जलेचराः ।
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ॥
विकीर्य्य विष्किराश्चैव प्रतुद्य प्रतुदास्तथा ।
योनिरष्टविधा त्वेषां मांसानां परिकीर्त्तिता ॥ २० ॥
प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्द्धनाः ॥
वृष्याः परं वातहराः कफपित्तविवर्द्धनाः ।
हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्ताग्नयश्च ये ॥
प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक् ।
जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्त्तानां प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ॥
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ २२ ॥
विष्किरा वर्त्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः ।
नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ॥

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ।
मांसं मधुरशीतत्वाद् गुरुबृंहणमाविकम् ॥
योनावजावीव्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चितौ ।
सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ॥ २३ ॥
केषाञ्चिद् गुणवैशेष्याद् विशेष उपदेक्ष्यते ।
दर्शनश्रोत्रमेधाग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् ।
बर्ही हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्रलः ॥
गुरूष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ।
बृंहणाः शुक्रलाश्चोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ॥
स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च बृंहणाः स्वरबोधनाः ।
बल्याः परं वातहराः स्वेदनाश्चरणायुधाः ॥
गुरूष्णो मधुरो नाति धन्वानूपनिषेवणात् ।
तित्तिरिः स जयेच्छीघ्रं त्रिदोषाननिलोल्बणान् ॥
पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ।
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ॥
लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्द्धनाः ।
सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ॥ २४ ॥
गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी ॥
शल्लको मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ।
वातपित्तकफघ्नश्च श्वासकासहरस्तथा ॥
कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिबर्हणाः ।
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ॥

तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ।
शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पं मूत्रकराश्च ते ॥
शुकमांसं कषायाम्लं विपाके रूक्षशीतलम् ।
शोषकासक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ॥
चटका मधुराः स्निग्धाः बलशुक्राभिवर्द्धनाः ।
सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ॥
कषायो विशदो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलावरे ॥
मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ।
लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्चैणाः प्रकीर्त्तिताः ॥
गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च तत् ॥
गुरूष्णा मधुरा बल्या बृंहणाः पवनापहाः ।
मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वर्ण्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः ।
मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म्म उच्यते ॥
स्नेहनं बृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।
वाराहं पिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ॥
स्निग्धोष्णं मधुरं वृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ।
दार्ढ्यं बृंहत्वमुत्साहं स्वप्नञ्च जनयत्यति ॥
धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।

मधुराण्यविदाहीनि सद्यो बलकराणि च ॥
शरीरबृंहणे नान्यदाद्यं मांसाद्विशिष्यते ।
इतिवर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्त्तितः ॥ २५ ॥

इति मांसवर्गः ।

अथ शाकवर्गः ।

पाठाशुषाशटीशाकं वास्तुकं सुनिषसाकम् ।
विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं वर्च्चोभेदि च वास्तुकम् ॥
त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।
नात्युष्णशीतवीर्य्या च भेदिनी कुष्ठनाशिनी ॥
राजक्षवकशाकन्तु त्रिदोषशमनं लघु ।
ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ॥
कालशाकञ्च कटुकं दीपनं गरशोफजित् ।
लघूष्णं वातलं रूक्षं कालायं शाकमुच्यते ॥
दीपनी चोष्णवीर्य्याच ग्राहिणी कफमारुते ।
प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यर्शोहिता च सा ॥
मधुरा मधुरा पाके भेदिनी श्लेष्मवर्द्धिनी ।
वृष्या स्निग्धा च शीता च मदघ्नी चाप्युपोदिका ॥
रूक्षो मदविषघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ॥
मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचेला वनतिक्तकम् ।
कर्क्कोटकावल्गुजकौ पटोलं शकुलादनी ॥
वृषपुष्पाणि शार्ङ्गेष्टा केबूकं सकठिल्लकम् ।

नाड़ीकलायं गोजिह्वा वार्त्ताकी तिलपर्णिका ।
कौलकं कार्कशं नैम्बं शाकं पार्प्पटकञ्च यत् ।
कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ॥
सर्व्वाणि सूप्यशाकानि फञ्जी चिल्लीकतुम्बुकः ।
आलुकानि च सर्व्वाणि सपत्राणि कुठिञ्जरः ॥
शणशाल्मलिपुष्पाणि कर्व्वुदारः सुवर्च्चला ।
निष्पावः कोविदारश्च पत्तूरश्चुच्चुपर्णिका ॥
कुमारजीवो लोट्टाकः पालङ्को मारिषस्तथा ।
कलम्बीनालिकासूर्य्यः कुसुम्भवृकधूमकौ ॥
लक्ष्मणाच प्रपुन्नाड़ो नलिनीका * कुठेरकः ।
लोणिका यवशाकञ्च कुष्माण्डकमवल्गुजम् ॥
यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
शाकं गुरुच रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ॥
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ।
स्विन्नं निष्पीड़ितरसं स्नेहाढ्यं तत् प्रशस्यते ॥ २६ ॥
शणस्य कोविदारस्य कर्व्वुदारस्य शाल्मलेः ।
पुष्पं ग्राहि प्रशस्तञ्च रक्तपित्ते विशेषतः ॥
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्मादिपल्लवाः ।
कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥
वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ।
श्रेयसी बिल्वपर्णीच बिल्वपत्रञ्च वातनुत् ॥
भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकञ्च यत् ।

* नीलिनीकेति इति पाठान्तरम् ।

२५

पर्व्वण्यास्ताः पर्व्वपुष्पयाश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ॥
लघु भिन्नशकृत् तिक्तं लाङ्गलिकुरवकयोः
तिलवेतसशाकञ्च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ॥
वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्त्तनम् ।
रूक्षाम्लमुष्णं कौसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्द्धनम् ॥ २७ ॥
त्रपुषैर्वारुके स्वादुगुरुविष्टम्भिशीतले ।
मुखप्रियञ्च रूक्षञ्च मूत्रलं त्रपुषन्त्विति ॥
एर्व्वारुकञ्च संपक्वं दाहतृष्णाक्लमार्त्तिनुत् ।
वर्च्चोभेदीन्यलावूनि रूक्षशीतगुरूणि च ॥
चिर्भिटैर्व्वारुके तद्वद्वर्च्चोभेदहिते तु ते ।
कुष्माण्डपक्वं सक्षारं मधुराम्लं तथा लघु ॥
सृष्टमूत्रपुरीषञ्च सर्व्वदोषनिबर्हणम् ।
केलूटञ्च कदम्बञ्च नदीमाषकमैन्दुकम् ॥
विशदं गुरु शीतञ्च समभिष्यन्दि चोच्यते ॥ २८ ॥
उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च ।
तथा तालप्रलम्बञ्च उरःक्षतरुजापहम् ॥
खर्ज्जूरं तालशस्यञ्च रक्तपित्तक्षयापहम् ।
तरूटं विसशालूकं क्रौञ्चादनकसेरुकम् ॥
शृङ्गाटकाङ्कलोड्यञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कुमुदोत्पलनालाश्च सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ॥
शीताः स्वादुकषायाश्च कफमारुतकोपनाः ।
कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥
पौष्करन्तु भवेद्वीजं मधुरं रसपाकयोः ।

बल्यः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः।
वातपित्तहरः स्वादुर्वृष्यो मुञ्जातकः परः॥
जीवनो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने।
विदारीकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः॥
अम्लीकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यर्शोहितो लघुः।
नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये॥
त्रिदोषं बद्धविण्मूत्रं सार्षपं शाकमुच्यते।
तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुखप्रियम्॥
सर्पच्छत्रकवर्ज्यास्तु बह्व्योऽन्याश्छत्रजातयः।
शीताः पीनसकर्त्र्यश्च मधुरा गुर्व्य एव च॥
चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः॥ २६॥

इति शाकवर्गः।

अथ फलवर्गः।

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान्।
वातपित्तमुदावर्त्तं स्वरभेदं मदात्ययम्॥
तिक्तास्यतामास्यशोषं कासञ्चाशु व्यपोहति।
मृद्वीका बृंहणी वृष्या मधुरा स्निग्धशीतला॥
मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्ज्जूरं गुरु शीतलम्।
क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम्॥
तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम्।
परूषकं मधूकञ्च वातपित्ते च शस्यते॥
मधुरं बृंहणं वृष्यमाम्रातं तर्पणं गुरु।

सस्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टम्भि मोच्यति ॥
तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
बृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥
मधुराम्लकषायञ्च विष्टम्भि गुरुशीतलम् ।
श्लेष्मपित्तकरं भव्यं ग्राहि वक्त्रविशोधनम् ॥
अम्लं परुषकं द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुनिकुचानि च ॥
नात्युष्णं गुरु संपक्कं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।
संबृंहणं शीघ्रजरं नातिदोषलमारुकम् ॥
द्विविधं शीतमुष्णञ्च मधुरं चाम्लमेव च ।
गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥
भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्य्यफलमुच्यते ।
तथैवाल्पान्तरगुणं तूदमम्लं परूषकात् ॥
कषायं मधुरं टङ्कं वातलं गुरु शीतलम् ।
कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि शीतलम् ॥
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
तदेव सिद्धं दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्व्वपि ॥
बिल्वन्तु दुर्ज्जरं सिद्धं दोषलं पूतिमारुतम् ।
स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तद्बालं दीपनं कफवातजित् ॥
रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्द्धनम् ।
पक्कमाम्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥
कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥

मधुरं बदरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्तेन च विरुध्यते ॥
कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बितिकाफलम् ॥ ३० ॥
गाङ्गेरुकी करीरञ्च बिम्बी तोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥
संपक्वं पनसं मोचं राजादनफलानि च ।
स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरूणि च ॥
कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
अवदंशक्षमं हृद्यं वातलं लवलीफलम् ॥
नीपं सभार्गकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ।
प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥
ऐङ्गुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।
तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ॥
विद्यादामलके सर्व्वान् रसाँल्लवणवर्ज्जितान् ॥
रुक्षं स्वादुकषायाम्लं कफपित्तहरं परम् ।
रसासृङ्मांसमेदोजान् दोषान् हन्ति विभीतकम् ॥
स्वरमेदःकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ।
अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥
स्निग्धोष्णं दाड़िमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ।
रुक्षाम्लं ग्राहि वृक्षाम्लं वातश्लेष्मणि शस्यते ॥
अम्लीकायाः फलं पक्वं तस्माच्चाल्पान्तरं गुणैः ।
गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनं त्वम्लवेतसम् ॥
शूलेऽरुचौ विबन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविप्लवे ।

हिक्काश्वासे च कासे च छर्द्दिवर्चोगदेषु च ॥
वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्व्वेष्वेवोपदिश्यते ।
केशरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा ॥
रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्विवर्ज्जितः ।
कर्च्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्कार्शसां हितः ॥
सुगन्धि मधुरं साम्लं विशदं भक्तरोचनम् ।
दुर्ज्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ॥
वातामाभिषुकाक्षोड़मुकूलकनिकोचकाः ।
गुरूष्णास्निग्धमधुराः सोरुमाला बलप्रदाः ॥
वातघ्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्द्धनाः ।
पियालमेषां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ॥
श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।
श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोठफलमग्निजित् ॥
गुरूष्णं मधुरं रुक्षं केशघ्नञ्च शमीफलम् ।
विष्टम्भयति कारञ्जं पित्तश्लेष्माविरोधि च ॥
आम्रातकं दन्तशठमम्लं सकरमर्द्दकम् ।
रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ॥
वातघ्नं दीपनञ्चैव वार्त्ताकं कटु तिक्तकम् ।
वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात् पर्कटकीफलम् ॥
पित्तश्लेष्मघ्नमम्लञ्च वातलं चाक्षिकीफलम् ।
मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च ॥
अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि च ॥ २१ ॥
कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च ।

भल्लातकास्थ्यग्निसमं त्वङ्मांसं स्वादु शीतलम् ।
पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ ३२ ॥

इति फलवर्गः ।

अथ हरितवर्गः ।

रोचनं दीपनं वृष्यमार्द्रकं विश्वभेषजम् ।
वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥
रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुखबोधनः ।
जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिहा भक्तपाचनः ॥
बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
स्निग्धस्विन्नं विशुष्कञ्च मूलकं कफवातजित् ॥
हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धनुत् ॥
यमानी चार्ज्जकश्चैव शिग्रु शालेयमृष्टकम् ।
हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्क्लेशयन्ति तु ॥
जलपिप्पलिगण्डीरभृङ्गवेर्य्यथ तुम्बुरु ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥
पुंस्त्वघ्नः कटुरूक्षोष्णो भूस्तृणो रक्तशोधनः ।
खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥
धान्यकञ्चाजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्लेदयन्ति च ॥
ग्राही गृञ्जनकस्तीक्ष्णो वातश्लेष्मार्शसां हितः ।
स्वेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत्तमपित्तिनाम् ॥

अपमूलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्नच पित्तकृत् ।
आहारयोगबल्यश्च गुरुर्वृष्योऽथ रोचनः ॥
कृमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥
शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।
हरितानामयस्त्वेषां षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ ३३ ॥

इति हरितवर्गः ।

अथ मद्यवर्गः ।

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लं चोक्तं विपाकतः ।
सर्व्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥
कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥
हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोग्रहारुचौ ।
छर्द्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः ।
जगलो ग्राही रूक्षोष्णः शोथघ्नो भुक्तपाचनः ॥
शोषार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान् दीपनपाचनः ॥
मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिदोषनुत् ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्णश्च शार्करः ॥
रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसां हितः ।
स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्वरसो मतः ॥

जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशोधनः ।
कर्षणः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शसाम् ॥
सृष्टभिन्नशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी मता ॥
सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥
धातक्यभिषुतो रूक्षो हृद्यो रोचनदीपनः ।
माद्वीकवन्नचात्युष्णो मृद्वीकेक्षुरसासवः ॥
रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
विबन्धघ्नं कफघ्नञ्च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥
सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥
दीपनं जरणीयञ्च हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत् ।
ग्रहण्यर्शोहितं भेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥
दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।
विबन्धघ्नमवस्रंसि दीपनं चाम्लकाञ्जिकम् ॥
प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषसमीरणम् ।
स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥
हर्षणं प्रीणनं वर्ण्यं भयशोकश्रमापहम् ।
प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टिपुष्टिबलप्रदम् ॥
सात्त्विकैर्विधिवद् युक्त्या पीतं स्यादमृतं यथा ।
वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्त्तितः ॥ ३४ ॥

इति मद्यवर्गः ।

अथ जलवर्गः ।

जलमेकविधं सर्व्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।
तत् पतत् पतितञ्चैव देशकालावपेक्षते ॥
खात् पतत् सोमवाय्वर्कैः स्पृष्टं कालानुवर्त्तिभिः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्यथासन्नं महीगुणैः ॥
शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥
श्वेते कषायं भवति पाण्डुरे स्यात्तु तिक्तकम् ।
कपिले क्षारसंसृष्टमूषरे लवणान्वितम् ॥
कटु पर्व्वतविस्रावे मधुरं कृष्णमृत्तिके ।
एतत् षड्गुणमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य तु ॥ ३५ ॥
तथाव्यक्तरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमञ्च यत् ।
यदन्तरीक्षात् पततीन्द्रसृष्टं चोक्तैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ॥
तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा नरेन्द्रपेयं सलिलप्रधानम् ।३६।
ऋतावृताविहाख्याताः सर्व्वे एवाम्भसां गुणाः ॥
ईषत् कषायमधुरं सुसूक्ष्मविशदं लघु ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि सर्व्वं पानीयमुत्तमम् ॥
गुर्व्वभिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ।
तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ॥
तत्तु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।
तेषां भक्ष्ये च भोज्ये च लेह्ये पेये च शस्यते ॥
हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुरु ।
किञ्चित्ततो लघुतरं शिशिरे कफवातजित् ॥

कषायमधुरं रुक्षं विद्याद् वासन्तिकं जलम् ।
ग्रैष्मिकं त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
विभ्रान्तेष्वृतुकालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥
राजभीराजमात्रैर्वा सुकुमारैश्च मानवैः ॥
सुगृहीताः शरद्यापः प्रयोक्तव्या विशेषतः । ३७ ॥
नद्यः पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धविमलोदकाः ।
हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ॥
नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥
पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्म्मलोदकाः ।
प्रायो मृदुवहा गुर्व्व्यो याश्च पूर्व्वसमुद्रगाः ॥
पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च याः ।
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्यच ॥
वसुधाकीटसर्पाखुमलसंदूषितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥ ३८ ॥
वापीकूपतड़ागोत्स सरःप्रस्रवणादिषु ।
आनूपधन्वशैलानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥
पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्द्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलम् ॥
विस्रं त्रिदोषं लवणमम्बु यद् वारुणालयम् ।
इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ ३९ ॥

इति जलवर्गः ।

अथ दुग्धवर्गः।

स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम्।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः॥
तदेवंगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत्।
प्रवरं जीवनीयानां चीरमुक्तं रसायनम्॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः।
स्नेहान्न्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत्॥
रचोष्णं चीरमुष्ट्रीणामीषत् सलवणं लघु।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम्॥
बल्यं स्थैर्यकरं सर्व्वमुष्णमेकशफं पयः।
साम्लं सलवणं रुचं शाखावातहरं लघु॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु।
रक्तपित्तातिसारघ्नं चयकासज्वरापहम्॥
हिक्काश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम्।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम्॥
जीवनं वृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणं चाचिशूलिनाम्॥ ४०॥
रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम्।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं वृंहणं दधि॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते॥
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम्।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितञ्च तत्॥

त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ।
सरः पित्तानिलघ्नस्तु मस्तु स्रोतोविशोधनम् ॥ ४१ ॥
शोफार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहोदरारुचौ ।
स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद् गरेषु च ॥ ४२ ॥
संग्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नमर्द्दितारुचिनाशनम् ॥ ४३ ॥
स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
सहस्रवीर्य्यं विधिवद् घृतं कर्म्मसहस्रकृत् ॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोषोन्मादगरज्वरान् ।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥
सर्पींष्यजावीमहिषीक्षीरवत् स्वानि निर्द्दिशेत् ॥ ४४ ॥
पीयूषो मोरटश्चैव किलाटा विविधाश्च ये ।
दीप्ताग्नीनामनिद्रानां सर्व्वे एव सुखप्रदाः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्या बृंहणाः पवनापहाः ॥
विशदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्त्तितः ॥ ४५ ॥

इति गोरसवर्गः ।

अथेक्षुवर्गः ।

वृष्यः शीतः सरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।
श्लेष्मलो भक्षितस्तेक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥

शैत्यात् प्रसादान्माधुर्य्यात् पौण्ड्रकाद् वंशकोवर: ॥ ४६ ॥
प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकरो गुड़: ।
क्षुद्रो गुड़श्चतुर्भागत्रिभागार्द्धावशेषित: ॥
रसो गुरुर्यथा पूर्व्वं धौतस्त्वल्पमलो गुड़: ॥ ४७ ॥
ततो मत्स्यण्डिका खण्ड: शर्करा विमला परम् ॥
यथायथैषां वैमल्यं भवेत् शैत्यं तथा तथा ।
वृष्या क्षीणक्षतहिता सस्नेहा गुड़शर्करा ॥
कषायमधुरा शीता सतिक्ता यासशर्करा ।
रूक्षा छर्द्यतिसारघ्नी छेदनी मधुशर्करा ।
तृष्णासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ता: सर्व्वशर्करा: ॥ ४८ ॥
माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातय: ।
माक्षिकं प्रवरन्त्वेषां विशेषाद् भ्रामरं गुरु ॥
माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णन्तु पौत्तिकम् ।
क्षौद्रन्तु कपिलं वर्णं श्वेतं भ्रामरमुच्यते ॥
वातलं गुरु शीतञ्च रक्तपित्तकफापहम् ।
सन्धानं छेदनं रूक्षं कषायं मधुरं मधु ॥
हन्यान्मधूष्णमुष्णार्त्तमथवा सविषान्वयात् ।
गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चाल्पहितं मधु ॥
नात: कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामं तद्धि मानवम् ।
उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद् यथा विषम् ॥
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।
इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मत: ॥ ४९ ॥

इतीक्षुवर्ग: ।

अथ कृतान्नवर्गः ।

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्ब्बल्य कुक्षिरोगज्वरापहा ।
स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्च्चोऽनुलोमिनी ॥
तर्पणी ग्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।
मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातञ्चाप्यनुलोमयेत् ॥
मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेदं संजनयत्यपि ।
लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णे स्नेहे च तृष्यताम् ॥
दीपनत्वाल्लघुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।
तृष्णातिसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ॥
लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ।
मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम् ॥
देयः स्यात् सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।
क्षुत्पिपासापहः पथ्यः शुद्धानान्तु मलापहः ॥
शृतः पिप्पलीशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजोऽम्लदाडिमैः ।
सुधौतप्रस्रुतः स्विन्नः सन्तप्तश्चौदनो लघुः ॥
भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेष्मामयेष्वपि ।
अधौतोऽप्रस्रुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥ ५० ॥
मांसशाकवसातैलघृतमज्जफलौदनाः ।
बल्याः सन्तर्पणा हृद्या गुरवो वृंहयन्ति च ॥
तद्वन्माषतिलक्षीरमुद्गसंयोगसाधिताः ।
कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्च्चसः ॥
स्विन्नभक्ष्यास्तु ये केचित् सौप्यगोधूमयाविकाः ।
भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् गुरुलाघवम् ॥

अकृतं कृतयूषञ्च तनु सांस्कारिकं रसम्।
सूपमम्लमनम्लञ्च गुरु विद्यात् यथोत्तरम्॥ ५१॥
शक्तवो वातला रूक्षा बहुवर्च्चोऽनुलोमिनः।
तर्पयन्ति नरं शीघ्रं पीताः सद्योबलाश्च ते॥
मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः।
ग्राहिणो रक्तपित्तघ्ना तृष्णाच्छर्द्दिज्वरापहाः॥
हन्याद्व्याधीन् यवापूपा यावको वाट्य एव च।
उदावर्त्तप्रतिश्यायकासमेहगलग्रहान्॥
धानासंज्ञाश्च ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः।
शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्ज्जराः॥
विरूढधानाः शष्कुल्यो मधुक्रोड़ाः सपिण्डकाः।
पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम्॥
फलमांसवसाशाकपललक्षौद्रसंस्कृताः।
भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणात्मकाः॥
वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः।
गुरवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसपूपकाः॥
सगुड़ाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः।
भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परन्तु गुरवः स्मृताः॥
सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः।
गुरवस्तर्पणा वृष्या हृद्या गौधूमिका मताः॥
संस्कारात्लघवः सन्ति भक्ष्या गौधमपैष्टिकाः।
धानापर्पटपूपाद्यास्तान् बुद्ध्वा निर्द्दिशेत्तथा॥ ५२॥
पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान्।

यावा विष्टभ्य जीर्य्यन्ति सरसा भिन्नवर्च्चसः ॥
सूप्यान्नविकृता भक्ष्या वातला रूक्षशीतलाः ।
सकटुस्नेहलवणान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ॥
मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
गुरवस्ते व्यतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।
भक्ष्याणामादिशेद् बुद्धा यथास्वं गुरुलाघवम् ॥
नानाद्रव्यसमायुक्तः पक्वा वह्निषु भर्ज्जितः ।
विमर्द्दको गुरुर्हृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥ ५३ ॥
रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।
स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुड़ं दधि ॥
द्राक्षाखर्ज्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
परूषकाणां चौद्रस्य यच्चेक्षुविकृतिं प्रति ॥
तेषां कट्वम्लसंयोगात् पानकानां पृथक् पृथक् ।
द्रव्यं मानञ्च विज्ञाय गुणकर्म्माणि निर्द्दिशेत् ॥ ५४ ॥
कट्वम्लस्वादुलवणा लघवो रागषाड़वाः ।
मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥
आम्रामलकलेहाश्च वृंहणा बलवर्द्धनाः ।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्य्यगौरवात् ॥
बुद्धा संयोगसंस्कारान् द्रव्यमानञ्च तत् स्मृतम् ।
गुणकर्म्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥ ५५ ॥
रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुष्कं वातानुलोमनम् ।
कन्दमूलफलाद्यञ्च तद्वद्विद्यात् तदासुतम् ॥

शिण्डाकी चासुतञ्चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु ।
विद्याद्वर्गं कृतान्नानामेकादशमिमं भिषक् ॥ ५६ ॥

इति कृतान्नवर्गः ।

अथाहारयोगिवर्गः ।

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिवर्द्धनम् ॥
वातघ्नमुत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ।
तैलं संयोगसंस्कारात् सर्व्वरोगापहं मतम् ॥
तैलप्रयोगादजरा निर्व्विकारा जितश्रमाः ।
आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ ५७ ॥
एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।
वातासृग्गुल्महृद्रोगजीर्णज्वरहरं परम् ॥
कटूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
कफशुक्रानिलहरं कण्डूकोठनिवारणम् ॥
आतस्यं मधुराम्लन्तु विपाके कटुकं तथा ।
उष्णवीर्य्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥
कुसुम्भतैलमुष्णञ्च विपाके कटुकं गुरु ।
विदाहि च विशेषेण सर्व्वरोगप्रकोपणम् ॥
पियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥
फलानां यानि चान्यानि तैल्यान्याहारसन्निधौ ।
युज्यन्ते गुणकर्म्मभ्यां तानि ब्रूयाद् यथाफलम् ॥ ५८ ॥

मधुरो वृंहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ।
यथासत्वन्तु शैत्यौष्ण्ये वसामज्ज्ञोर्विनिर्द्दिशेत् ॥ ५८ ॥
स्नेहनं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ॥
श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्व्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृष्यसम्मता ॥
नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥
वातश्लेष्मविबन्धघ्नं कटूष्णं दीपनं लघु ।
हिङ्गु शूलप्रशमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ॥ ६० ॥
दीपनं रोचनं वृष्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥
सौक्ष्म्यादौष्ण्याल्लघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
सौवर्च्चलं विबन्धघ्नं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥
तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्व्यवायित्वाद्दीपनं शूलनाशनम् ।
ऊर्द्ध्वञ्चाधश्च वातानामानुलोम्यकरं विड़म् ॥
सतिक्तकटु सक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम् ।
न काललवणे गन्धः सौवर्च्चलगुणाश्च ते ।
सामुद्रकं समधुरं सतिक्तं कटु पांशुजम् ।
रोचनं लवणं सर्व्वं पाकि स्रंस्यनिलापहम् ॥ ६१ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहानाहगलग्रहान् ।
कासं कफजमर्शांसि यावशूको व्यपोहति ॥
तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः ।

दहनो दीपनस्तीक्ष्णः सर्व्वधारोऽग्निसन्निभः ॥
कारव्यः कुञ्चिकाजाजी यमानी धान्यतुम्बुरुः ।
रोचनं दीपनं वातकफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥
आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।
पूर्य्यते द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥ ६१ ॥

इत्याहारयोगिवर्गः ।

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥
यद् यदागच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ।
निस्तुषं युक्तिभृष्टञ्च सूप्यं लघु विपच्यते ॥ ६२ ॥
मृतं कृशममेध्यञ्च वृद्धं बालं विषैर्हतम् ।
अगोचरभृतं व्याडमृदितं मांसमुत्सृजेत् ॥
ततोऽन्यथा हितं मांसं वृंहणं बलवर्द्धनम् ।
प्रीणनः सर्व्वधातूनां हृद्यो मांसरसः परः ॥
शुष्यतां व्याधियुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
बलवर्णार्थिनाञ्चैव रसं विद्यात् यथामृतम् ॥
सर्व्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
विद्यात् स्वर्य्यं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम् ॥
व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।
नित्यं मांसरसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्ब्बलाः ॥ ६४ ॥
क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्त्तवम् ।
शाकं निस्नेहसिद्धञ्च वर्ज्यं यच्चापरिस्रुतम् ॥
पुराणमामं संक्लिष्टं क्रिमिव्याडहिमातपैः ।

अदेशकालजं क्लिन्नं जह्यात् फलमसाधु तत्॥
हरितानां यथाशाकं निर्द्देशः साधनादृते।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः॥ ६५॥
यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते।
अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च॥
आसवानां समुद्दिष्टामशीतिञ्चतुरुत्तराम्।
जलं पेयमपेयञ्च परीक्ष्यानुपिवेद्धितम्॥
स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं पित्ते मधुरशीतलम्।
कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम्॥
उपवासाध्वभाष्यस्त्रीमारुतातपकर्म्मभिः।
क्लान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथामृतम्॥
सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते।
कार्श्यार्थं स्थूलदेहानामनु शस्तं मधूदकम्॥
अल्पाशीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयक्लमैः।
मद्यमांसोचितानान्तु मद्यमेवानु शस्यते॥ ६६॥

अथानुपानकर्म्म प्रवक्ष्यामि। अनुपानं तर्पयति, प्रीणयति, ऊर्ज्जयति, पर्य्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्तयति, भुक्तमवसादयति, अन्नसंघातं भिनत्ति, मार्द्दवमापादयति, क्लेदयति, जरयति, सुखपरिणामितामाशु व्यवायिताञ्चाहारस्य जनयतीति॥ ६७॥

भवन्ति चात्र।

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम्।
सुखं पचति चाहारमायुषे च बलाय च॥
नोर्द्धाङ्गमारुताविष्टा न हिक्काश्वासकासिनः।

न शीतभाष्याध्ययनप्रसक्ता नोरसि क्षताः ॥
पिबेयुरुदकं भुक्त्वा तद्धि कण्ठोरसि स्थितम् ।
स्नेहमाहारजं हत्वा भूयो दोषाय कल्पते ॥
अनुपानेकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ ६८ ॥
द्रव्यन्तु नहि निर्द्दिष्टुं शक्यं कार्त्स्न्येन नामभिः ।
यथानामौषधं किञ्चिद्देशजानां वचो यथा ।
द्रव्यं तत्तत्तथा वाच्यमनुक्तमिह यद्भवेत् ॥ ६९ ॥
चराः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः ।
लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥
शरीरावयवाः सक्थिशिरस्कन्धादयस्तथा ।
सक्थिमांसाद् गुरुतरं स्कन्धक्रोड़शिरस्पदम् ॥
वृषणौ चर्म्म मेढ्रञ्च श्रोणीवृक्के यकृद्गुदम् ।
मांसाद् गुरुतरं विद्याद् यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ७० ॥
स्वभावाल्लघवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः ।
स्वभावाद्गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥
धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद् यथोत्तरम् ।
अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥
गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणान्तु लाघवम् ।
महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥

गुरूणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्य्ययम् ।
व्रीहेर्लाजा यथाच स्युः शक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ॥ ७१ ॥
अल्पादाने गुरूणाञ्च लघूनाञ्चातिसेवने ।
मात्राकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥
गुरूनामल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
मात्रामपेक्षते द्रव्यं मात्राचाग्निमपेक्षते ॥
बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।
अन्नपानेन्धनैश्चाग्निर्दीप्यते शाम्यतेऽन्यथा ॥
गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणाल्पबलान् प्रति ।
मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान् सुखोषितान् ॥
दीप्ताग्नयः खराहाराः कर्म्मनित्या महोदराः ।
ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ॥ ७२ ॥
हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः ।
अन्नपानसमिद्भिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥
आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति यः ।
दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ॥
नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्म्यज्ञं पानभोजनैः ।
भजन्ते नामयाः केचिद् भाविनोऽप्यन्तरादृते ॥
षड्‌विंशच्च सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।
जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा सम्मतः सताम् ॥ ७३ ॥

भवतश्चात्र ।

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ॥
वर्णप्रसादः सौस्वर्य्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ।

तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्व्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥
लौकिकं कर्म्म यद्वृत्तौ स्वर्गवृत्तं यच्च वैदिकम् ।
कर्म्मापवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ७४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

अन्नपानगुणाः साग्र्या वर्गा द्वादशनिश्चिताः ।
सगुणान्यन्नपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ॥
अन्नपानविधावुक्तं तत्परीक्ष्यं विशेषतः ॥ ७५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽन्नपानचतुष्केऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः—
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विविधमशितं पीतं लीढं खादितं जन्तोर्हितमन्तरग्निसन्धुक्षितबलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग् विपच्यमानं कालवदनवस्थितसर्व्वधातुपाकमनुपहतसर्व्वधातूष्ममारुतस्रोतः केवलं शरीरमुपचयबलवर्णसुखायुषा योजयति धातूनूर्जयति । धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्त्तन्ते। तत्राहारः प्रसादाख्यं रसं किट्टञ्च मलाख्यमभिनिर्व्वर्त्तयति । किट्टात् स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाक्षिनासास्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रुलोमनखादयश्चावयवाः पुष्यन्ति । पुष्यन्ति त्वाहाररसाद्रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातु-

प्रसादसंज्ञकानि । शरीरसन्धि-बन्धन-पिच्छादयश्चावयवाः । ते सर्व्वे एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्वं मानमनुवर्त्तन्ते यथावयः शरीरम् । एवं रसमलौ स्वप्रमाणावस्थितावाश्रयस्य समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्त्तयतः ॥ २ ॥

निमित्ततस्तु क्षीणाभिवृद्धानां प्रसादाख्यानां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय किट्टञ्च मलानामेव । स्वमानातिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणः शीतोष्णपर्य्यायगुणैश्चोपचर्य्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते । तेषां मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतांस्ययनमुखानि तानि यथाविभागेन यथास्वं धातूनापूरयन्ति । एवमिदं शरीरमशितलीढपीतखादितप्रभवमशितखादितपीतलीढप्रभवाश्च शरीरेऽस्मिन् व्याधयो भवन्ति । हिताहितोपयोगविशेषास्त्वत्र शुभाशुभकरा भवन्तीति ॥ ३ ॥

एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच,—दृश्यन्ते हि भगवन् हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना व्याधिमन्तश्चैवागदास्तथैवाहितसमाख्यातं । एवं दृष्टे कथं हिताहितोपयोगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामह इति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः, न हिताहारोपयोगिनामग्निवेश ! तन्निमित्ता व्याधयो हि जायन्ते । न च केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्व्वव्याधिभयमतिक्रान्तं भवति । सन्ति ह्यृतेऽपि आहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, तद्यथा कालविपर्य्ययः परिणामः प्रज्ञापराधः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चासात्म्याः । इत्येता रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषमशुभेन व्याधिना

उपपादयन्ति । तस्मात् हिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते च व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणविशेषात् न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः । न हि सर्व्वाण्यपथ्यानि तुल्य-दोषाणि, न च सर्व्वे दोषास्तुल्यबलाः, सर्व्वाणि शरीराणि न व्याधिक्षमत्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यञ्च देशकाल-संयोगवीर्य्यप्रमाणातियोगाद् भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते । स एव दोषः संसृष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारि-तमश्च सम्पद्यते । शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्ट-मांसशोणितादीनि दुर्व्वलान्यसात्म्याहारोपचितान्यल्पाहारा-ण्यल्पसत्वानि वा भवन्ति व्याध्यसहानि, विपरीतानि पुन-र्व्याधिसहानि । एभ्यश्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृदवो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणो भवन्ति । अतएव वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषानऽभि-निर्व्वर्त्तयन्त्यग्निवेश ! तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः सम्भवन्ति तांस्तान् व्याधीन् यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

अश्रद्धा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसज्ञता ।
अङ्गमर्द्दो ज्वरस्तन्द्रा हृल्लासो गौरवं तमः ॥
पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैव्यं सादः कृशाङ्गता ।
नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च ॥
रसप्रदोषजा रोगा वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।
कुष्ठवीसर्पपिड़का रक्तपित्तमसृग्दरः ॥

गुदमेढ्रास्यपाकाश्च प्लीहा गुल्मोऽथ विद्रधी।
नीलिका कामला व्यङ्गाः पिप्लवस्तिलकालकाः॥
दद्रुश्चर्म्मदलं श्वित्रं पामा कोठास्रमण्डलम्।
रक्तप्रदोषाज्जायन्ते शृणु मांसप्रकोपजान्॥
अधिमांसार्व्वुदं कीलं गलशालूकशुण्डिका।
पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः॥
विद्यान्मांसाश्रयान्मेदःसंश्रयांस्तु प्रवक्ष्यति।
निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्व्वरूपाणि यानि च॥
अध्यस्थिदन्तदन्तास्थिभेदशूलं विवर्णता।
केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रकोपजाः॥
मूर्च्छाभ्रमोऽसत्तमसो दर्शनं पर्व्वणाञ्च रुक्।
अरुषां स्थूलमूलानां पर्व्वजानाञ्च दर्शनम्॥
मज्जप्रदोषाच्छुक्रस्य दोषात् क्लैव्यमहर्षणम्।
रोगिणां क्लीवमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते॥
न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि।
शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम्॥ ६॥
इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः।
उपतापोपघाताभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि तु॥
स्नायुसिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिश्नन्ति मानवम्।
स्तम्भसङ्कोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः॥
मलानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रदूषणम्।
दोषा मलानां कुर्व्वन्ति सङ्गोत्सर्गावतीव च॥ ७॥
विविधादशितात् पीतादहिताल्लीढखादितात्।

भवन्त्येते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥
तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।
हितान्येवाशितादीनि न स्युस्तज्जास्तथामयाः ॥ ८ ॥
रसजानां विकाराणां सर्व्वं लङ्घनमौषधम् ।
विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् ॥
मांसजानान्तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म्म च ।
अष्टौनिन्दितसंख्याते मेदोजानां चिकित्सितम् ॥
अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्म्माणि भेषजम् ।
वस्तयः क्षीरसर्पींषि तिक्तकोपहितानि च ॥
मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम् ।
अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥
शान्तिरिन्द्रियजानान्तु त्रिमर्म्मीये प्रवक्ष्यते ।
स्नाय्वादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥
न वेगान् धारणाध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।
मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥
व्यायामादुष्मणस्तैक्ष्ण्याद्धितस्यानवचारणात् ।
कोष्ठाच्छाखां मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥
तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।
नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥
वृद्ध्या विष्यन्दनात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात् ।
शाखां मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ॥ १०॥
अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥

सुखार्थाः सर्व्वभूतानां मताः सर्व्वाः प्रवृत्तयः ।
ज्ञानाज्ञानविशेषात्तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥
हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥
श्रुतिर्बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
वाग्विशुद्धिः शमो धैर्य्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥
लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहरजःश्रितम् ।
तन्मूला बहवश्चैव रोगाः शारीरमानसाः ॥
प्रज्ञापराधाद्ध्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
संधारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥
तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।
रज्यते नतु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥
न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारानुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो ह्याहारसम्भवः ॥
आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥
परिहार्य्याण्यपथ्यानि सदा परिहरन्नरः ।
भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥
यत्तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्त्तुं न तत् प्राप्य शोचितव्यं मनीषिभिः ॥

तत्र श्लोकाः ।

आहारप्रभवं वस्तु रोगाश्चाहारसम्भवाः ।
हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥

सहत्वं चासहत्वं च दुःखानां देहसत्वयोः।
विशेषो रोगसंघाश्च धातुजा ये पृथक् पृथक्॥
तेषाञ्चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखामुपेत्य च।
दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च॥
प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितञ्च यत्।
विविधाशितपीतीये तत् सर्व्वं संप्रकाशितम्॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽष्टाविंशतितमो अन्नपानचतुष्कोविविधाशितपीतीयोऽध्यायः॥ २८॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः।
शङ्खौ मर्म्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम्॥
तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयान्।
जानीते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते॥

द्विविधाः खलु भिषजो भवन्त्यग्निवेश! प्राणानामेकेऽभिसरा हन्तारो रोगाणाम्, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति॥ २॥

एवम्वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच,—भगवंस्ते कथमस्माभिर्वेदितव्या इति॥ ३॥

भगवानुवाच,—य इमे कुलीनाः पर्य्यवदाताः परिदृष्ट-कर्म्माणो दक्षाश्च शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्व्वोपकरण-वन्तः सर्व्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाः, ते ज्ञेयाः प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणाम् । तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने शरीराभिनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निः-संशयाः, सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यप्रत्याख्येयानाञ्च रोगाणां समुत्थानपूर्व्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषज्ञाने व्यपगतसन्देहाः, त्रिविधस्यायुर्व्वेदसूत्रस्य ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रवक्तारः, पञ्चत्रिंशतो मूलफलानां चतुर्णाञ्च महास्नेहानां पञ्चानाञ्च लवणानामष्टानाञ्च मूत्राणामष्टानाञ्च क्षीराणां क्षीरत्वगवृक्षाणाञ्च षण्णां शिरोविरेचनादेश्च पञ्चकर्म्माश्रय-स्यौषधगणस्य अष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वात्रिंशतश्चूर्णप्रदेहानां षण्णाञ्च विरेचनशतानां पञ्चानाञ्च पञ्चकानाम्, स्वस्थवृत्ता-वपि च भोजनपाननियमस्थानचंक्रमणशयनासनमात्राद्रव्या-ञ्जनधूमनावनाभ्यञ्जनपरिमार्ज्जनवेगावधारणव्यायाम-सात्म्येन्द्रियपरीक्षणोपक्रमणसद्वृत्तकुशलाः, चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे षोड़शकले सविनिश्चये सविपर्य्येषणे सवातकलाकल-ज्ञाने व्यपगतसन्देहाः, चतुर्व्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्विंशत्युपन-यनस्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्य्यन्तस्य व्यवस्थापयितारः, बहुविधविधानयुक्तानाञ्च स्नेह्यस्वेद्यवम्यविरेच्यविविधौषधो-पचाराणाञ्च कुशलाः, शिरोरोगादेश्च दोषांशविकल्पजस्य व्याधिसंग्रहस्य संक्षयपिड़काविद्रधेस्त्रयाणाञ्च शोफानां बहु-विधशोथानुबन्धानामष्टाचत्वारिंशतश्च रोगाधिकरणानां चत्वा-

रिंशदुत्तरस्य नानात्मकस्य व्याधिशतस्य तथा विगर्हितातिस्थूलकृशानां सहेतुलक्षणोपक्रमाणां स्वप्नस्य च हिताहितस्याऽस्वप्नातिस्वप्नस्य च सहेतूपक्रमस्य षसाञ्च लङ्घनादीनामुपक्रमाणां सन्तर्पणापतर्पणजानाञ्च रोगाणां स्वरूपप्रशमनानाञ्च शोणितजानाञ्च व्याधीनां मदमूर्च्छायसन्न्यासानाञ्च सकारणरूपौषधानाञ्च कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधिविनिश्चयस्य प्रकृत्या हिताहितानामाहारविकाराणां सायग्रसंग्रहस्य चासवानाञ्च चतुरशीतेर्द्रव्यगुणविनिश्चयस्य रसाणुरससंश्रयस्य सविकल्पिकवैरोधिकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चान्नपानगणस्य सगुणप्रभावस्य सानुपानगुणस्य विविधस्यार्थसंग्रहस्य आहारगतेश्च हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशेषस्य धात्वाश्रयानाञ्च रोगाणां सौषधसंग्रहाणां दशानाञ्च प्राणायतनानां यञ्च वक्ष्यमाणार्थेदशमहामूलीयं त्रिंशत्तममध्यायं, तत्र च कृत्स्नस्य तन्त्रोद्देशलक्षणस्य ग्रहणधारणविज्ञानप्रयोगकर्म्मकार्य्यकालकर्त्तृकरणकुशलाः, कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्यात्मनः शीलगुणैरविसंवादनेन सम्पादने च सर्व्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य मातृपितृभ्रातृबन्धुवत्, एवं युक्ता भवन्त्यग्निवेश प्राणाभिसरा हन्तारो रोगाणां ॥ ४ ॥

अतो विपर्य्ययेण अभिसरा रोगाणाञ्च हन्तारः प्राणानाम्। भिषक्छद्मसुप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपेणतुल्यधर्म्माणो राज्ञां प्रमादादेव चरन्ति राष्ट्राणि। तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति,--अत्यर्थं वैद्यवेशेन श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति कर्म्मलोभात्, श्रुत्वा च कस्यचि-

दातुर्यंमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे चात्मनो वैद्यगुणानुच्चैर्वदन्ति। ते च यस्य प्रतिकर्म्म कुर्व्वन्ति तस्य च दोषान् मुहुर्मुहुरुदाहरन्ति, आतुरमित्राणि प्रहर्षणोपजल्पोपसेवादिभिरिच्छन्ति आत्मीकर्त्तुं, अल्पेच्छुताञ्चात्मनः ख्यापयन्ति, कर्म्मण्यासाद्य मुहुर्मुहुरवलोकयन्ति, दाक्ष्येणाज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः, व्याधिञ्चापावर्त्तयितुमशक्नुवन्तो व्याधितमेव अनुपकरणमपचारिकमनात्मवन्तमुद्दिशन्ति, अन्तं गतञ्चैनमभिसमीक्ष्य अन्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा, प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवदुन्नयन्ति, अधीरवच्च धैर्य्यमपवदन्ति धीराणां, विद्वज्जनसन्निपातं प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात्। यश्चैषां क्वचित् सूत्रावयवे भवत्युपयुक्तस्तमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा सततमुदाहरन्ति, नचानुयोगमिच्छन्ति अनुयोक्तुं वा, मृत्योरिव अनुयोगादुद्विजन्ते। नचैषामाचार्य्यः शिष्यः ब्रह्मचारी वैदिकोवापि कश्चित् प्रज्ञायते ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र।

भिषक्छद्मप्रविश्यैवं व्याधितांस्तर्कयन्ति ये।
वितंसमिव संश्रित्य वने शाकुनिका द्विजान् ॥
श्रुतदृष्टक्रियाकालमात्राज्ञानबहिष्कृताः।
वर्ज्जनीया हि मृत्योस्ते चरन्त्यनुचरा भुवि ॥
वृत्तिहेतोर्भिषङ्मानपूर्णान् मूर्खविशारदान्।
वर्ज्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमारुताः ॥
ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्म्मकोविदाः।

जितहस्ता जितात्मान स्तेभ्योनित्यं कृतं नमः ॥ ६ ॥

तत्र श्लोकः।

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः।
द्विविधा भिषजश्चोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
एकोनत्रिंशद्दशप्राणायतनीयोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः।

अथातोऽर्थे दशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अर्थे दश महामूलाः सिराः सक्ता महाफलाः।
महच्चार्थश्च हृदयं पर्य्यायैरुच्यते बुधैः ॥
षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम्।
आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यञ्च हृदि संश्रितम् ॥
प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते।
गोपानसीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकैः ॥
तस्योपघातान्मूर्च्छायान् भेदान्मरणमृच्छति।
यद्धि तत्स्पर्शविज्ञानं धारि तत् तत्र संस्थितम् ॥
तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः।
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सिते ॥
तेन मूलेन महता महामूला मता दश।
ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥ २ ॥

येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्व्वजन्तवः ।
यदृते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते॥
यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।
संवर्द्धमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ॥
यस्यानाशान्न नाशोऽस्ति धारि यत् हृदयाश्रितम् ।
यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥
तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीति महाफलाः ।
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्सिराः ॥ ३ ॥
तन्महत् ता महामूला तच्चौजः परिरक्षता ।
परिहार्य्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥
हृद्यं यत् स्यात् यदौजस्यं स्रोतसां यत् प्रसादनम् ।
तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमज्ञानमेवच ॥ ४ ॥

अथ खल्वेकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतमं, एकं बलवर्द्धनानां, एकं वृंहणानां, एकं नन्दनानां, एकं हर्षणानां, एकमयनानामिति । तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतमा, वीर्य्यं बलवर्द्धनानां, विद्या वृंहणानां, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो हर्षणानां, ब्रह्मचर्य्यमयनानामितोवमायुर्व्वेदविदो मन्यन्ते ॥५॥

तत्रायुर्व्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वाक्यार्थशो अर्थावयवशश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः ॥ ६ ॥

तत्राह कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चोक्तानि भवन्ति ? इत्यत्रोच्यते, तन्त्रमार्षं कार्त्स्न्येन यथाम्नायमुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तम् । बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं वाग्भिर्व्याससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोप युक्ताभि-

त्रिविधपुरुषाणां बुद्धेरवगम्याभिलच्यमानं वाक्यार्थशो भवत्यु-क्तम् । तन्त्रनियतार्थानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्तमेवार्था-वयवशो भवत्युक्तम् ॥ ७ ॥

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युश्चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः, किमायुश्च, कस्मादायुर्वेदः, किमर्थ-मायुर्वेदः, शाश्वतोऽशाश्वतो वा, कति चास्याङ्गानि, कैश्चाय-मध्येतव्यः, कैः किमर्थमिति ॥ ८ ।

अत्र भिषजा पृष्टेनैवमुच्यते,—चतुर्णामृक्सामयजुरथर्व-वेदानामात्मनोऽथर्ववेदेऽभक्तिः । वेदो ह्याथर्वा दान-स्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादि-परि-ग्रहाच्चिकित्सां प्राह । चिकित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते । वेदञ्चादिश्यायुर्वाच्यम् । तत्रायुश्चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः । तत्रायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः । कथमिति चेदुच्यते तत्र च वाचंय,--स्वलचणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमाणाप्रमाणतः । यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्म्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः ॥ ६ ॥

तत्रायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्म्माणि केवलेनोप-देच्यन्ते तन्त्रेण । तत्रायुरुक्तं स्वलचणतो यथा यदिहैव पूर्वा-ध्याये । यच्च सुखादितस्तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभि-द्रुतस्यानभिभूतस्य च, विशेषेण यौवनवतः, समर्थानुगतबल-वीर्ययशःपौरुषपराक्रमस्य, ज्ञानविज्ञानेन्द्रियार्थबलसमुदये वर्त्तमानस्य, परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य, समृद्धसर्व्वारम्भस्य, यथेष्टविचारिणः सुखमायुरुच्यते । असुखमतो विपर्य्ययेण ॥१०॥

हितैषिणः पुनर्भूतानां, परस्वादुपरतस्य, सत्यवादिनः, शमपरस्य, समीक्ष्यकारिणः, अप्रमत्तस्य, त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेव्य पूजार्हपूजकस्य, ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य, वृद्धोपसेविनः, सुनियतरागेर्ष्यामदमानवेगस्य, सततं विविधप्रदानपरस्य, तपोज्ञानप्रशमनित्यस्य, अध्यात्मविदः, तत्परस्य, लोकमिमञ्चावेक्षमाणस्य, स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते। अहितमतोविपर्ययेण ॥ ११ ॥

प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां स्वेनाभिभूतस्य विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते त्वनिमित्तैः। अयमस्मात् क्षणमुहूर्त्ताद् दिवसात्त्रिपञ्चदशद्वादशाहात् पक्षान्मासात् सम्वत्सराद्वा स्वभाव मापत्स्यते। तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः। इत्यायुषः प्रमाणं। अतोविपरीतमप्रमाणं मरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणाप्रमाणमायुर्व्वेदे ॥ १२ ॥

प्रयोजनञ्चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनम् ॥ १३ ॥

सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्द्दिश्यतेऽनादित्वात्, स्वभावसिद्धलक्षणत्वात्, भावस्वभावनित्यत्वाच्च। नहि नैवाभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो बुद्धिसन्तानो वा शाश्वतश्चायुषो वेदिता। अनादिमच्च सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापरयोगात्। एष चात्मसंग्रहो विभाव्यते। आयुर्व्वेदलक्षणमिति तु यत् तत् पुनर्गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षादीनाञ्च द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्याञ्च वृद्धिह्रासौ यथोक्तम्। गुरुभिरभ्यस्य-

मानैर्गुरूणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनामेवमितरेषामिति। एष भावस्वभावो नित्यः, स्वलक्षणञ्च द्रव्याणां पृथिव्यादीनां। सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः। नह्यायुर्व्वेदस्याभूतोत्पत्तिरुपलभ्यतेऽन्यत्रावबोधोपदेशाभ्यां। एतच्च द्वयमधिकृत्योत्पत्तिमुपदिशन्त्येके। स्वाभाविकञ्चास्य लक्षणमकृतकं, यदुक्तमिहाद्येऽध्याये। यथाग्नेरौष्ण्यमपां द्रवत्वं भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य यथोक्तं गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरूणामुपचयोऽपचयो लघूनामिति ॥ १४ ॥

तस्यायुर्व्वेदस्याङ्गान्यष्टौ, तद्यथा कायचिकित्सा शालाक्यं शल्यापहर्त्तृकं विषगरवैरोधिकप्रशमनं भूतविद्या कौमारभृत्यं रसायनानि वाजीकरणमिति ॥ १५ ॥

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः। तत्रानुग्रहार्थं प्रजानां ब्राह्मणैः, आत्मरक्षार्थं राजन्यैः, वृत्त्यर्थं वैश्यैः, सामान्यतो वा धर्म्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्व्वैः। तत्र यदध्यात्मविदां धर्म्मपथस्थानां धर्म्मप्रकाशिनां वा मातृपितृभ्रातृबन्धुगुरुजनस्य वा विकारप्रशमने यः प्रयत्नवान् भवति, यच्चायुर्वेदोक्तमध्यात्ममनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा सोऽस्य परो धर्म्मः। या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात् सुखोपहारनिमित्ता भवत्यर्थानामवाप्तिरात्मरक्षणञ्च, या च स्वपरिगृहीतानां प्राणिनामातुर्य्यादात्मरक्षा सोऽस्यार्थः। यत् पुनरस्य च विद्वद्ग्रहणं, यशः, शरण्यत्वञ्च, या च सम्मानशुश्रूषा, यच्चेष्टानां विषयाणामारोग्यमाधत्ते सोऽस्य काम इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषेण ॥ १६ ॥

अथ स भिषगादित एव प्रष्टव्यो भिषंजाष्टविधं भवति, तन्त्रं,

तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्, अध्यायं, अध्यायार्थान्, प्रश्नं, प्रश्नार्थांश्चेति। पृष्टेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण, वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चेति। तत्रायुर्वेदः शाखाविद्या सूत्रज्ञानं शास्त्रलक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरं। तन्त्रार्थः पुनः स्वलक्षणैरुपदिष्टः, स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्म्मकालकार्य्यकर्त्तृकरणविधिविनिश्चयाद् दशप्रकरणः। तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण॥ १७॥

तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि, तद्यथा—श्लोकनिदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि। तत्र त्रिंशदध्यायं श्लोकस्थानं, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीरस्थानानि, द्वादशकमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां, द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने भवतः॥ १८॥

भवन्ति चात्र।

द्वे त्रिंशके द्वादशकं त्रयञ्च त्रीण्यष्टकान्येषु समाप्तिरुक्ता।
श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धिनिदानमानाश्रयसंज्ञकेषु॥ १९॥

स्वे स्वे स्थाने यथास्वञ्च स्थानार्थ उपदेक्ष्यते।
सविंशमध्यायशतं शृणु नाम क्रमागतम्॥ २०॥
दीर्घंजीवोऽपामार्गतण्डुलारग्वधादिकौ।
षड्विरेकाश्रयश्चेति चतुष्को भेषजाश्रयः॥
मात्रातस्याशितीयौ च नवेगान् धारणान्तथा।
इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिकाः॥
खुड्डाकश्च चतुष्पादो महांस्तिस्रैषणास्तथा।
सहवातकलाख्येन विद्यान्नैर्द्देशिकान् बुधः॥

स्नेहनस्वेदनाध्यायावुभौ यश्चोपकल्पनः ।
चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्व्वं एव प्रकल्पनाः ॥
कियन्तः शिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
रोगाध्यायो महांश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥
अष्टौ निन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणौ ।
विधिशोणितिकश्चैव व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥
यज्जः पुरुषसंख्यातो भद्रकाप्योऽन्नपानिकौ ।
विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः ॥
दशप्राणायतनिकास्तथार्थेदशमूलिकः ।
द्वावेतौ प्राणदेहार्थौ स्रोतोवैद्यगुणाश्रयौ ॥
औषधस्वस्थनिर्द्देशकल्पनारोगयोजनाः ।
चतुष्काः षट्क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चानुपानिकः ॥
द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥
चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ।
श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥ २१ ॥
ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्माद निदाने च स्यादपस्मारिणाञ्च यत् ॥
इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ॥ २३ ॥
रसेषु विविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ।
विविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्त्तने ॥
रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणाञ्च भिषगजिते ।
अष्टौ विमानानुक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ॥ २२ ॥

कतिधापुरुषीयञ्च गोत्रेणातुल्यमेव च ।
खुड्डीका महतीचैव गर्भावक्रान्ति रुच्यते ॥
पुरुषस्य शरीरस्य विचयौ द्वौ विनिश्चितौ ।
शरीरसंख्या सूत्रञ्च जाते रष्टम उच्यते ॥
इत्युद्दिष्टानि मुनिना शारीराण्यत्रिसूनुना ॥ २३ ॥
वर्णस्वरीयः पुष्पाख्य स्तृतीयः परिमर्षणः ।
तथाचैवेन्द्रियानीकः पन्नरूपक एवच ॥
कतमानि शरीरीयः पूर्व्वरूपोऽप्यवाक्शिराः ।
यस्य श्यावनिमित्तस्य सद्योमरण एव च ॥
अणुज्योतिरितिख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।
द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिदं स्मृतम् ॥ २४ ॥
अभयामलकीयञ्च प्राणकामीयमेव च ।
करप्रचितकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥
संयोगशरमूलीयमासिक्तक्षीरकं तथा ।
माषपर्णभृतीयञ्च पुमान् जातबलादिकम् ॥
चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।
रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥
ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादेऽप्यपस्मारे क्षते शोफोदरार्शसाम् ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासकासातिसारिणाम् ।
छर्द्दिवीसर्पतृष्णाणां विषमद्यविकारयोः ॥
द्विव्रणीयं त्रिमर्म्मीयमूरुस्तम्भिकमेव च ।
वातरोगे वातरक्ते योनिव्यापदि चैव यत् ॥

विंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् परं शृणु ॥ २५ ॥
फलजीमूतकेक्ष्वाकुकल्पो धामार्गवस्य च ।
पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कृतवेधने ॥
श्यामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ।
तिल्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्खिनीषु च ।
दन्तीद्रव्यन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ २६ ॥
कल्पना पञ्चकर्म्माख्या वस्तिसूत्री तथैव च ।
स्नेहव्यापदिकी सिद्धिर्नेत्रव्यापदिकी तथा ॥
सिद्धिः शोधनयोश्चैव वस्तिसिद्धिस्तथैव च ।
प्रसृतौ मर्म्मसंख्याता सिद्धिर्वस्त्याश्रया च या॥
फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
सिद्धयो द्वादशैवैतास्तन्त्रञ्चासु समाप्यते ॥ २७ ॥
स्वे स्वे स्थाने तथाध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
तं ब्रूयात् सर्व्वतः सर्व्वं यथार्थाद्यनुसंग्रहात् ॥ २८ ॥
पृच्छा तन्त्राद् यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ।
प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिर्णयः ॥ २९ ॥
निबद्धं तन्त्रणात्तन्त्रं स्थानमर्थप्रतिष्ठया ।
अधिकृत्यार्थमध्यायो नाम संज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
इति सर्व्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् ।
कार्त्स्न्येन चोक्तं तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ३० ॥
सन्ति पक्षविकोपेताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
वर्त्तिकानामिवोत्पाताः सहसैव विभाविताः ॥
तस्मात्तु पूर्व्वकं जल्पे सर्व्वतोऽष्टकमादिशेत् ।

परापरपरीक्षार्थमत्र शास्त्रविदाम्बरः ॥
शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
भ्रमन्त्यल्पबलास्तन्त्रे ज्यानल्पेनैव वर्त्तकाः ॥
पशुः पशूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्वदज्ञोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौखर्य्यसाधनः ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तमासाद्य भिद्यते ॥
बभ्रुर्गूढ़ इवोर्णाभिरबुद्धिरबहुश्रुतः ।
किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डभेदी जड़ोयथा ॥
सद्वृत्तैर्न विगृह्णीयात् भिषगल्पश्रुतैरपि ।
हन्यात् प्रश्नाष्टकेनादावितरान् ये प्रमादिनः ॥
दम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूतबहुभाषिणः ।
प्रायः प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥
तत्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रिताः ।
स्वल्पधारान्नमुखरान् मर्षयेन्न विवादिनः ॥ ३१ ॥
परोभूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञानपरा दया ।
येषां तेषामसद्वादनिग्रहे निरता मतिः ॥
असत्पक्षाः क्षणित्वाद्धि दम्भपारुष्यसाधनाः ।
भवन्त्यनाप्ताः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकत्थनाः ॥
तान् कालदेशसदृशान् वर्ज्जयेत् शास्त्रदूषकान् ।
सेवेत समभिज्ञानज्ञानपूर्व्वान् भिषक्तमान् ॥ ३२ ॥
समग्रदुःखमायत्तमविज्ञाने द्वयाश्रयम् ।
सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥

इदमेवमुदाहार्थमज्ञानार्थं प्रकाशकम्।
शास्त्रं दृष्टिप्रनष्टानां यथैवादित्यमण्डलम्॥ ३३॥

तत्र श्लोकाः।

अर्थे दशमहामूलाः संज्ञाश्चैषां यथा कृताः।
अयनान्ताः षड़ग्रास्त्र रूपं वेदविदाञ्च यत्॥
सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नः सनिर्णयः।
यथा वाच्यं यदर्थञ्च षड़्विधाश्चैकदेशिकाः॥
अर्थे दशमहामूले सर्व्वमेतत् प्रकाशितम्।
संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः॥
यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते।
संग्रहार्थं तथार्थानामृषिणा संग्रहः कृतः॥ ३४॥
अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते।
इयताऽवधिना सर्व्वं सूत्रस्थानं समाप्यते॥ ३५॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
अर्थेदशमहामूलीयस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

सूत्रस्थानं समाप्तम्।

चरक-संहिता।

निदान-स्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

(ज्वरनिदानम्।)

अथातोज्वरनिदानं व्याख्यास्याम इति
ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम्। तच्चिविधमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति। अतस्त्रिधा व्याधयः प्रादुर्भवन्त्याग्नेयाः सौम्या वायव्याश्च, द्विविधाश्चापरे राजसास्तामसाश्च॥ २॥

तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विकारोरोग इत्यनर्थान्तरम्॥ ३॥

तस्योपलब्धिर्निदानपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तितश्च। तत्र निदानं कारणमित्युक्तमग्रे, पूर्व्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेः। प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्थान्तरमित्यस्मिन्नर्थे। उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणां चौषधाहारविहाराणां उपयोगः सुखानुबन्धः। सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः॥ ४॥

सा सङ्ख्याप्राधान्य-विधिविकल्पबलकालविशेषै-र्भिद्यते। सङ्ख्या तावदष्टौ ज्वराः,पञ्च गुल्माः, सप्त कुष्ठानीत्येवमादि। प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यामुपलभ्यते तत्र द्वयोस्तरस्त्रिषु तमः। विधिर्नाम द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन, त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन चतुर्व्विधा साध्यासाध्यमृदुदारुणभेदेन। पृथक् समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशबलविकल्पोविकल्पोऽस्मिन्नर्थे। बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्वहोरात्राहारकालविधिविनियतो भवति॥ ५॥

तस्माद्व्याधीन् भिषगनुपहतसत्वबुद्धिर्हेत्वादिभिर्भावैर्यथावदनुबुध्येत। इत्यर्थसंग्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टोभवति। तं विस्तरेणोपदिशन्तो भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यास्यामः॥ ६॥

तत्र प्रथमतएव तावदादाविह भातिद्रोहकोपप्रभवानष्टौ व्याधीन् निदानपूर्व्वेण क्रमेणानुव्याख्यास्यामः तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाश्चिकित्सिते चोत्तरकालं यथोद्दिष्टं विकाराणाम्॥ ७॥

इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामपदिश्यते तत्प्रथमत्वाच्छारीराणाम्॥ ८॥

अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः सञ्जायते मनुष्याणाम् । तद्यथा वातात् पित्तात् कफाद्वातपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां पित्तश्लेष्मभ्यां वातपित्तश्लेष्मभ्य आगन्तोरष्टमात् कारणात् ॥ ९ ॥

तस्य निदानपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तिविशेषाननुव्याख्यास्यामः ॥ १० ॥ तद् यथा—

रुक्षलघुशीतवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगव्यायामवेगसन्धारणानशनाभिघातव्यवायोद्वेगशोकशोणितातिषेकजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते । स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमुष्मणः स्थानमुष्मणा सह मिश्रीभूत आद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादुष्माणं वहिर्निरस्य केवलं शरीरमनुपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्त्तयति । तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति । तद्यथा— विषमारम्भविसर्गित्वमुष्मणो वैषम्यं तीव्रतनुभावानवस्थानानि ज्वरस्य, ज्वरनान्ते दिवसान्ते निशान्ते घर्म्मान्ते वा ज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा ज्वरस्य, विशेषेण परुषारुणवर्णत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं क्लप्तीभावश्च । अनेकविधोपमाश्चलाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानाम् तद्यथा— पादयोः सुप्तता पिण्डिकयोरुद्वेष्टनं जानुनोः केवलानाञ्च सन्धीनां विश्लेषणमुर्व्वोः सादः, कटीपार्श्वपृष्ठस्कन्धवाहंसोरसाञ्च भग्नरुग्नमृदितमथितचटितावपीड़ितावतुन्नत्वमिव, हन्वोश्चाप्रसिद्धिः स्वनश्च कर्णयोः शङ्खयोर्निस्तोदः कषायास्यतास्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्ठशोषः पिपासा हृदयग्रहः शुष्क-

च्छर्दिः शुष्ककासः क्षवथूद्गारविनियहोऽन्नरसखेदः प्रसेकारोचका विपाकाविषादजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रमप्रलापप्रजागरणरोमहर्षदन्तहर्षास्तथोष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्चेति वातज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥ १२ ॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसेवितेभ्यस्तथा तीक्ष्णातपाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारेभ्यश्च पित्तं प्रकोपमापद्यते। तद् यदा प्रकुपितमामाशयं प्रविशद्वैवोष्माणमुपसृजदाद्यमाहारपरिणामधातुम् रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधाय द्रवत्वादग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादुष्माणं वहिर्द्धारं निरस्य प्रपीड़यत् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयति। तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति, तद्यथा युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्तस्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे शरदि वा विशेषेण, कटुकास्यता घ्राणमुखकण्ठोष्ठतालुपाकस्तृष्णा मदोभ्रमो मूर्च्छा पित्तच्छर्दनमतीसारोऽन्नद्वेषः सदनं स्वेदः प्रलापो रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिः शरीरे। हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थमुष्मणस्तीव्रभावोऽतिमात्रं दाहः शीताभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति॥ १३॥

स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीताम्ललवणदिवास्वप्नहर्षाव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमुष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानात् उष्माणं वहिर्निरस्य प्रपीड़यन् केवलं

शरीरमनुप्रपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयति । तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति, तद्यथा युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्तमात्रे पूर्व्वाह्णे पूर्व्वरात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण गुरुगात्रत्वमनन्नाभिलाषः श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्य्यं हृल्लासो हृदयोपलेपः स्तिमितत्वम् छर्द्दिर्मृदग्निता निद्राधिक्यं स्तम्भस्तन्द्रा कासः श्वासः प्रतिश्यायः शैत्यं श्वैत्यञ्च नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थञ्च शीतपिड़काश्च भृशमुत्तिष्ठन्ति उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्चेति श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥ १४ ॥

विषमाशनादनशनादन्नस्यापरिवर्त्तादृतुव्यापत्तेरसात्म्यगन्धोपघ्राणाद् विषोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद् गरेभ्यो गिरीणाञ्चोपश्लेषात् स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनाना मयथावत् प्रयोगात्, मिथ्यासंसर्जनाद्वा स्त्रीणाञ्च विषमप्रजननात् प्रजातानाञ्च मिथ्योपचारात् यथोक्तानाञ्च हेतूनां मिश्रीभावात्, यथानिदानं द्वन्द्वानामन्यतमः सर्व्वे वा त्रयोदोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपितास्तयैवानुपूर्व्व्या ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयन्ति । तत्र यथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनात् द्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा विद्यात् ॥ १५ ॥

अभिघाताभिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि व्यथा पूर्व्वोऽष्टमो ज्वरो भवति । स किञ्चित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यते । तत्राभिघातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन, अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्यां, अभिचाराभि-

शापजौ तु सन्निपातेनानुबध्यते। स सप्तविधाज्ज्वरादि-
शिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थानत्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः। कर्म्मणा
साधारणेन चोपक्रम्यत इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता ॥ १६ ॥

ज्वरस्त्वेक एव सन्तापलक्षणः, तमेवाभिप्रायविशेषाद्
द्विविधमाचक्षते निजागन्तुविशेषाच्च। तत्र निजं द्विविधं
चतुर्विधं पञ्चविधं सप्तविधञ्च जगुर्भिषजो वातादि-विक-
ल्पात् ॥ १७ ॥

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा, मुखवैरस्यं
गुरुगात्रत्वमनन्नाभिलाषश्चक्षुषोराकुलत्वमश्रागमनं निद्राधिक्य-
मरतिर्जृम्भा विनामो वेपथुः श्रमभ्रमप्रलापजागरणरोमहर्ष-
दन्तहर्षाः, शब्दशीतवातातपसहत्वासहत्वमरोचकाविपाकौ-
दौर्ब्बल्यमङ्गमर्द्दः सदनमल्पप्राणता दीर्घसूत्रतालस्यमुचितस्य
कर्म्मणो हानिः प्रतीपता स्वकार्य्येषु गुरूणां वाक्येष्वभ्यसूया,
बालेभ्यः प्रद्वेषः स्वधर्म्मेष्वचिन्ता, माल्यानुलेपनभोजनक्लेशनं
मधुरेभ्यश्च भक्ष्येभ्यः प्रद्वेषः, उष्णाम्ललवणकटुप्रियताचेति
ज्वरस्य पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। प्राक्सन्तापादपि चैनं सन्ता-
पार्त्तमनुबध्नन्ति ॥ १८ ॥

इत्येतान्येकैकशश्च ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति
विस्तरसमासाभ्यां ॥ १९ ॥

ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः सर्व्वप्राणिनां प्राणहरः,
देहेन्द्रियमनसान्तापकरः, प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहह्रासकरः,
श्रमक्लमभोहाहारोपरोधसंजननः। ज्वरयति शरीराणीति
ज्वरः। नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च

यथायम् । स सर्व्वरोगाधिपति र्नानातिर्य्यग्योनिषु च बहुविधैः शब्दैरभिधीयते । सर्व्वप्राणभृतश्च सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते । स महामोहः, तेनाभिभूताः प्राग्दैहिकं देहिनः किञ्चिदपि न स्मरन्ति सर्व्वप्राणिनाञ्च ज्वर एवान्ते प्राणानादत्ते ॥ २० ॥

तत्र पूर्व्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात् । ततः कषायपानाभ्यञ्जनस्नेहस्वेदप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्म्मधूपधूमपानाञ्जन-क्षीरभोजनविधानञ्च यथास्वं युक्त्या प्रयोज्यम् ॥ २१ ॥

जीर्णज्वरेषु तु सर्व्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते यथास्वौषधसिद्धस्य । सर्पिर्हि स्नेहाद्वातं शमयति संस्कारात् कफं शैत्यात् पित्तमुष्माणञ्चोपशमयति । तस्मात् जीर्णज्वरेषु सर्व्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाग्निप्लुष्टेषु द्रव्येष्विति ॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथा प्रज्वलितं वेश्म परिषिञ्चन्ति वारिणा ।
नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥
स्नेहाद्वातं शमयति शैत्यात् पित्तं नियच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्काराच्च जयेत् कफम् ॥
नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्व्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥
पूर्व्वोक्तोयः पुनः पदैरर्थैः समनुगीयते ।
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गर्ह्यते ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकाः।

त्रिविधं नामपर्य्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम्।
गदलक्षणपर्य्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम्॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम्।
पूर्व्वरूपञ्च रूपञ्च भेषजं संग्रहेण च॥
व्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्व्वसुरिति॥ २४॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
ज्वरनिदानं प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

द्वितीयोध्यायः।

(रक्तपित्त-निदानम्।)

अथातोरक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते तथानुव्याख्यास्यामः। यदा जन्तुर्यवकोद्दालककोरदूषप्रायाण्यन्नानि भुङ्क्ते, भृशोष्णातीक्ष्णमपिचान्यदन्नजातं निष्पावमाषकुलत्थसूपक्षारोपहितम्, दधिदधिमण्डोदश्वित्कट्वराम्लकाञ्जिकोपसेकं वा, वाराहमाहिषाविकमात्स्यगव्यपिशितं पिण्याकपिण्डालुशुष्कशाकोपहितम्, मूलकसर्षपलसुनकरञ्जशिग्रुमधु-

क्षिरुखरयूषभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णास-क्षवकफणिज्झकोपदंशं, सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयकमेदक-मधूलकशुक्तकुवलबदराम्लप्रायान्नपानम्, पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठ-मुष्णाभितप्तोवातिमात्रमतिवेलं वा पयसा समश्नाति, रोहि-णीकं काणकपोतं वा सार्षपतैलचारसिद्धं, कुलत्थमाषपिण्या-कजाम्बवनिकुचपक्वैः शौक्तिकैरामच्चीरमतिमात्रमथवा पिवतुर-ष्णाभितप्तः, तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहित-ञ्चाशु प्रमाणमतिवर्त्तते। तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्प्य यदैव यकृत्प्लीहप्रभवाणां लोहितवहानां च स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिपद्यते, तदैव लोहितं प्रदूषयति, तत्लोहितसंसर्गाल्लोहितप्रदूषणाल्लो-हितवर्णगन्धानुविधानाच्च पित्तं लोहितपित्तमाचचते ॥ २ ॥

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। तद्यथा, अनन्नाभि-लाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्ताम्लगन्धरसउद्गारश्छर्देरभीक्ष्णा-गमनं छर्दितस्य वीभत्सता स्वरभेदो गात्राणां सदनं परि-दाहो मुखाद् धूमागम इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्वमिव चास्यस्य, रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयवशकृन्मूत्रस्वेदलाला-सिङ्घाणकास्यकर्णमलपिच्चड़िकापिड़कानां, अङ्गवेदना लोहित-नीलपीतश्यावानामर्च्चिष्मतां दुष्टानाञ्च रूपाणां स्वप्ने सन्दर्शन-मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ३ ॥

उपद्रवास्तु खलु नियता दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकश्वास-कासज्वरातिसारशोषशोथपाण्डुरोगाः स्वरभेदश्च ॥ ४ ॥

मार्गौ पुनरस्य द्वावूर्द्धञ्चाधश्च। तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे

श्लेष्मसंसर्गादूर्द्ध्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते। बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते। बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद् द्वावपि मार्गौ प्रतिपद्यते। तौ मार्गौ प्रतिपद्यमानं सर्व्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः खेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य। तत्र यदूर्द्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणीयत्वाद्बह्वौषधत्वाच्च। यदधोभागं तद्याप्यं, वमनोपक्रमणीयत्वादल्पौषधत्वाच्च। यदुभयभागं तदसाध्यं, वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्च॥ ५॥

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञध्वंसे रुद्रकोपामर्षप्रभवाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभूज्ज्वरमनु॥ ६॥

तस्याशुकारिणोदावाग्नेरिवापतितस्यात्ययिकस्याशु प्रशान्तौ प्रयतितव्यं, मात्रां देशं कालञ्चाभिसमीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुरशिशिरतिक्तकषायैरभ्यवहार्य्यैः प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्शैर्वमनाद्यैर्व्वा तत्रावहितेनेति॥ ७॥

भवन्ति चात्र।

साध्यं लोहितपित्तं तद् यदूर्द्ध्वं प्रतिपद्यते।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च॥
विरेचनं हि पित्तस्य जयार्थे परमौषधम्।
यश्च तत्रानुगः श्लेष्मा तस्य चानधमं स्मृतम्॥
भवेद्योगावहं तत्र कषायं तिक्तमेव च।
तस्मात् साध्यतमं रक्तं यदूर्द्ध्वं प्रतिपद्यते॥ ८॥
रक्तन्तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चयः।
वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद् भेषजस्य॥

वमनं हि न पित्तस्य जयार्थे परमौषधम् ।
यश्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्तौ चावरं स्मृतम् ॥
स्याच्च योगावहं तत्र मधुरञ्चैव भेषजम् ।
तस्माद् याप्यं समाख्यातं यद्रक्तमनुलोमगम् ॥ ९ ॥
रक्तपित्तन्तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्व्वोक्तादेव कारणात् ॥
न हि संशोधनं किञ्चिदस्यास्ति प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गञ्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
एवमेवोपशमनं सर्व्वशोनास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्व्वजित् शमनं मतम् ॥
इतुग्रक्तं त्रिविधोदर्कं रक्तं मार्गविशेषतः ॥ १० ॥
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
प्रेष्योपकरणाभावाद् दौरात्म्याद् वैद्यदोषतः ॥
अकर्म्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्त्तते ।
तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात् ॥
रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुःप्रभम् ।
रक्तपित्तमसाध्यं स्याद्वाससो रञ्जनं च यत् ॥
भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्व्वोपद्रववच्च यत् ।
बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यं न संशयः ॥
तत्रासाध्यं परित्यज्य याप्यं यत्नेन यापयेत् ।

साध्यासाध्यावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद् भिषक् ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकौ ।

कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्व्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गौ दोषानुबन्धञ्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्व्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

(गुल्मनिदानम् ।)

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्याम इति
ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति । तद्यथा वातगुल्मः पित्तगुल्मः श्लेष्मगुल्मो निचयगुल्मः शोणितगुल्मश्चेति ।

एवंवादिनंभगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच, कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजानीमहे, नह्यविशेषविद्रोगाणामौषधविदपि भिषक् प्रशमनसमर्थो भवतीति । तमुवाच भगवानात्रेयः, समुत्थानपूर्व्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भवति अन्येषाञ्च रोगाणामग्निवेश ! तत्र तावद् गुल्मेषूच्यमानं निबोध ॥ २ ॥

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरवमनविरेचनातिसारा-न्यतमकर्षणेन कर्षितो वातलमाहारमाहरेत् शीतं वा विशे-षेणातिमात्रमस्नेहपूर्व्वं वा वमनविरेचने पिबत्यनुदीर्णां वा छर्द्दिमुदीरयत्युदीर्णान् वातमूत्रपुरीषवेगान् रुणद्धि, अत्य-शितो वा पिबति नवोदकमतिमात्रमतिसंक्षोभिणा वा यानेन याति, अतिव्यवायव्यायाममद्यशोकरुचिर्वाभिघातमृच्छति वा, विषमाशनशयनासनस्थानचंक्रमणसेवी वा भवति। अन्यद्वा-किञ्चिदेवंविधमतिमात्रं व्यायामजातमारभते तस्यापचाराद् वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितो वायुर्महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात् कठिनीभूतमाप्लुत्य पिण्डितोऽवस्थानं कुरुते। हृदि वस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा स शूलमुपजनयति ग्रन्थींश्चानेकविधान्, पिण्डितश्चावतिष्ठते, स पिण्डितत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते॥ ५॥

स मुहुराध्माति, मुहुरल्पत्वमापद्यतेऽनियतविपुलाणुवेद-नश्च भवति। चलत्वाद्वायोश्च मुहुः पिपीलका संप्रचार इवा-ङ्गेषु, तोदभेदस्फुरणायामसङ्कोचसुप्तिहर्षप्रलयोदय-बहुलः, तदातुरश्च सूच्येव शङ्कुनेवातिसंविद्धमात्मानं मन्यते। अपिच दिवसान्ते जर्य्यते, शुष्यति चास्यास्यमुच्छ्वासश्चोपरुध्यते हृष्यन्ति चास्य रोमाणि। वेदनायाश्च प्रादुर्भावे प्लीहाटोपान्त्रकूजना-विपाकोदावर्त्ताङ्गमर्द्द-मन्याशिरः-शङ्खशूलव्रघ्नरोगाश्चैनमुपद्र-वन्ति। कृष्णारुणपरुषत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति। निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरते इति वातगुल्मः॥ ६॥

तैरेवतु कर्षणैः कर्षितस्याम्ललवणकटुक्षारोष्णतीक्ष्णशुक्त-

आमकमद्यहरितफलाम्लानां विदाहिनाञ्च शाकधान्यमांसादीनामुपयोगादजीर्णाध्यशनात् रौक्ष्यानुगते चामाशये वमनविरेचनमतिवेलं सन्धारणम् वातातपौ चातिसेवमानस्य पित्तं सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते। तत् प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे। पित्तं त्वेनं विदहति, कुक्षौ हृद्युरसि कण्ठे वा विदह्यमानः सधूममिवोद्गारमुद्गिरत्यम्लान्वितम्। गुल्मावकाशश्चास्य दह्यते दूयते धूप्यतूष्मायते स्विद्यति क्लिद्यति मृदुशिथिल इवस्पर्शासहोऽल्परोमाञ्चो भवति। ज्वरभ्रमदवथुपिपासागलतालुमुखशोषप्रमोहविड्भेदाश्चैनमुपद्रवन्ति। हरितहारिद्रत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति। निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति पित्तगुल्मः॥ ७॥

तैरेवतु कर्षणैः कर्षितस्यात्यशनादतिस्निग्धगुरुमधुरशीताशनात् पिष्टेक्षुक्षीरतिलमाषगुड़विकृतिसेवनात् मद्यातिपानाद्धरितकातिप्रणयनात् आनूपौदकग्राम्यमांसातिभक्षणात् सन्धारणादतिसुहितस्य चातिप्रगाढ़मुदकपानात् संक्षोभाद्वा शरीरस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते। तं प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे सम्वर्त्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे। श्लेष्मात्वस्य शीतज्वरारोचकाविपाकाङ्गमर्द्दहर्षहृद्रोगच्छर्द्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौरवशिरोऽभितापानुपजनयति। अपिच गुल्मस्य स्थैर्यगौरवकाठिन्यावगाढ़सुप्तताश्च। तथा कासश्वासप्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणञ्चातिवृद्धः श्वैत्यञ्च त्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषेषूपजनयति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरते इति श्लेष्मगुल्मः॥ ८॥

त्रिदोषहेतुलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं गुल्ममुपदिशन्ति कुशलाः । स विरुद्धोपक्रमत्वात् असाध्यो निचयगुल्मः ॥ ९ ॥

शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरुषस्य, गर्भकोष्ठार्त्तवागमनवैशेष्यात् । पारतन्त्र्यादवैशारद्यात् सततमुपचारानुरोधाद् वेगानुदीर्णानुपरुन्धन्त्याः, आमगर्भे वाप्यचिरपतिते अथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वातप्रकोपणान्यासेवमानायाः, क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्त्तवमुपरुणद्धि । मासे मासे तदार्त्तवमुपरुध्यमानं कुक्षिमभिवर्द्धयति, तस्याः शूलकासातिसारच्छर्द्यरोचकाविपाकाङ्गमर्द्दनिद्रालस्यस्तैमित्यकफप्रसेकाः समुपजायन्ते । स्तनयोश्च स्तन्यं, ओष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यं, अत्यर्थं ग्लानिश्चक्षुषोर्मूर्च्छा हृल्लासो दोहदः, श्वयथुश्च पादयोः, ईषच्चोद्गमो रोमराज्या योन्याश्चाटालत्वमपि च योन्या दौर्गन्ध्यमास्रावश्चोपजायते । केवलश्चास्या गुल्मः पिण्डित एव स्पन्दते । तामगर्भां गर्भिणीमित्याहुर्मूढाः ॥ १० ॥

एषान्तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्तेरिमानि पूर्व्वरूपाणि । तद् यथा—अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकवह्निवैषम्यं विदाहो भुक्तस्य पाककाले चायुक्त्या छर्द्युद्गारौ, वातमूत्रपुरीषवेगानां प्रादुर्भावः प्रादुर्भूतानाञ्चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा, शूलाटोपान्त्रकूजनपरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अबुभुक्षा दौर्ब्बल्यं सौहित्यस्य चासहत्वमिति गुल्मपूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ११ ॥

सर्व्वेषु खल्वेतेषु गुल्मेषु कश्चिन्न वातादृते भवति गुल्मः ।

तेषां सान्निपातिकमसाध्यं ज्ञात्वा नैवोपक्रमेत । एकदोषजेतु यथास्वमारम्भं प्रणयेत् संसृष्टांस्तु साधारणेन कर्म्मणोपचरेत् । यच्चान्यदप्यविरुद्धं मन्येत, तदप्यवचारयेद् विभज्य गुरुलाघव-मुपद्रवाणां, समीक्ष्य गुरूनुपद्रवांस्त्वरमाणश्चिकित्सेत्, जघन्य-मितरां स्त्वरमाणश्च । विशेषमनुपलभमानो गुल्मेष्वात्ययिके कर्म्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत् । स्नेहस्वेदौ वातघ्नौ स्नेहोपसंहितञ्च मृदुविरेचनं वस्तींश्चाम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्त्यावचारयेत् । मारुते ह्युपशान्ते स्वल्पेनापि यत्नेन शक्योऽन्योपि दोषोनियन्तुं गुल्मेष्विति ॥ १२ ॥

भवति चात्र ।

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्व्वशो विधिवदाचरितव्या ।
मारुतेह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म्म निहन्यात् ॥१३॥

संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्व्वरूपमथापिच ।
दृष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्म्मणामिति ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकः ।

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
गुल्मनिदानं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

(प्रमेहनिदानम् ।)

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा भवन्ति, विकाराश्चापरेऽपरिसङ्ख्याः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपस्तु प्रमेहानभिनिर्वर्त्तयति तथानुव्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्योविकाराणां विघातभावाभावभावप्रतिविशेषा भवन्ति। यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवति। अथाप्रकर्षाद्दवलीयांसोवानुबध्नन्ति, न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवति, चिराद्वाप्यभिनिर्व्वर्त्तन्ते, तनवो वा भवन्त्यथवाऽयथोक्तसर्व्वलिङ्गाः, विपर्य्यये विपरीताः । इति सर्व्वविकारविघातभावाभावभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुर्भवत्युक्तः ॥३॥

तत्रेमे त्रयो निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिकरा भवन्ति, तद् यथा हायनकयवकचीनकोद्दालकनैषधेत्कटमुकुन्दक-महाव्रीहिप्रमोदक-सुगन्धकानां नवान्नानामतिवेलमतिप्रमाणेन चोपयोगः, तथा सर्पिष्मतां नवहरेणुमाषसूप्यानां ग्राम्यानूपौदकानाञ्च मांसानां शाकतिलपललपिष्टान्नपायसकृशरविलेपीक्षुविकाराणां क्षीरमन्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणामप्युपयोगः । मृजाव्यायामवर्ज्जनं स्वप्नशयनासनप्रसङ्गो यः कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्र-

जननः स सर्व्वो निदानविशेषः। बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषो, बहुबद्धं मेदो मांसं शरीरजक्लेदः शुक्रम् शोणितं वसा मज्जा लसीका रसश्चौज इति संख्याता दूष्यविशेषाः ॥ ४ ॥

त्रयाणामेषां निदानादि विशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्त्वात्। स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरविसृप्तिं लभते शरीरशैथिल्यात्। स विसर्पन् सर्व्वशरीरे मेदसैवादितो मिश्रीभावं गच्छति मेदसोबहुबद्धत्वात् मेदसश्च गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात्। स मेदसा मिश्रीभवन् सन्दूषयतेऽनद्द् विकृतत्वात्। स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहतशरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धत्वात्। स मांसे मांसप्रदोषात्। पूतिमांसपिड़काः शराविकाकच्छपिकाद्याः संजनयत्यप्रकृतिभूतत्वात्। शरीरक्लेदं पुनर्दूषयन् मूत्रत्वेन परिणामयति। मूत्रवहानाञ्च स्रोतसां वंक्षणवस्तिप्रभवानां मेदःक्लेदोपहितानि गुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यते। ततश्च तेषां स्थैर्य्यमसाध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृतिभूतत्वात्। शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राशयं मूत्रत्वमापद्यमानः श्लैष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणैरुपसृज्यते वैषम्ययुक्तैः, तद्यथा श्वेतशीतमूर्त्तपिच्छिलाच्छस्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादगन्धैः। तत्र येन येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयसा समुपसृज्यते तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति। तेतु खल्विमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति। तद्यथा उदकमेहश्च इक्षुवालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च सिकतामेहश्च शने-

अहस्मालालामेहश्चेति। ते दश प्रमेहाः साध्याः। समानगुणमेदःस्थानकत्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च ॥ ५ ॥

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेष विज्ञानार्था भवन्ति।

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम्।
श्लेष्मकोपान्नरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥
अत्यर्थमधुरं शीतमीषत् पिच्छिलमाविलम्।
काण्डेक्षुरससङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥
यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥
यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति।
सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥
शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति योनरः।
शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥
अत्यर्थमधुरं शीतं मूत्रं मेहति यो भृशम्।
शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥
मूर्त्तान् मूत्रगतान् दोषानणून् मेहति योनरः।
सिकतामेहिनं विद्यात् तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥
मन्दं मन्दमवेगन्तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः।
शनैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥
तन्तुबद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति।
आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ताः व्याख्याता भवन्ति ॥ ६ ॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्ण-भोजनोपसेविनः, तथातितीक्ष्णातपाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च, तथाविधशरीरस्यैव पित्तमाशु प्रकोपमापद्यते। तत् प्रकुपितं तयैवानुपूर्व्वा प्रमेहानिमान् षट् क्षिप्रतरमभिनिर्व्वर्त्तयति। तेषामपि च खलु पित्तगुणविशेषेणैव नामविशेषा भवन्ति। तद्यथा क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च माञ्जिष्ठमेहश्च हारिद्रमेहश्चेति। ते षड्भिरेतैः क्षाराम्ललवणकटुविस्रोष्णैः पित्तगुणैः पूर्व्ववत् समन्विता भवन्ति। ते सर्व्वे एवच याप्याः ज्ञेयाः, संसृष्टदोषमेदःस्थानकत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति।

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथाक्षार स्तथाविधम्।
पित्तकोपान्नरोमूत्रं क्षारमेही प्रमेहति॥
मसीवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम्॥
चाषपक्षनिभं मूत्रमम्लं मेहति योनरः।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यान्नीलमेहिनम्॥
विस्रं लवणमुष्णञ्च रक्तं मेहति योनरः।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्याद्रक्तमेहिनम्॥
मञ्जिष्ठोदकसङ्काशं भृशं विस्रं प्रमेहति।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान्माञ्जिष्ठमेहिनम॥

हरिद्रोदकसङ्काशं कटुकं यः प्रमेहति।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्याद्धारिद्रमेहिनम्॥

इत्येते षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति॥८॥

कषायकटुतिक्तरूक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसन्धारणानशनाभिघातातपोद्वेगशोक-शोणितातिषेकजागरण-विषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितस्तथाविधशरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते, तदा वसामेहमभिनिर्व्वर्त्तयति। यदा पुनर्मज्जानं मूत्रस्थानवस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्व्वर्त्तयति। यदातु लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन् मूत्रमनुबन्धं च्यावयति लसीकातिबहुत्वात् विक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्तइव गजः क्षरत्यजस्रं मूत्रमवेगं, तं हस्तिमेहिनमित्याचक्ष्यते। ओजः पुनर्मधुरस्वभावं तद्रौक्ष्याद्वायुश्च कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहन् मधुमेहं करोति। इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते भिषजोमहात्ययिकत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति। तेषामपि वातगुणविशेषेणैव नामविशेषा भवन्ति। तद्यथा वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति॥९॥

तत्र श्लोकाः वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति।

वसामिश्रं वसाभन्तु मुहुर्मेहति योनरः।
वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः॥
मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्मेहति यो नरः।

मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥
हस्ती मत्तइवाजस्रं मूत्रं चरति योनरः।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥
कषायमधुरं पाण्डु रुक्षं मेहति योनरः।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥

इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति। एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा व्याख्याता भवन्ति ॥ १० ॥

त्रयस्तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्व्वर्त्तयिष्यन्त इमाणि पूर्व्वरूपाणि दर्शयन्ति। तद्यथा जटिलीभावं केशेषु, माधुर्य्यमास्यस्य, करपादयोः सुप्ततादाहौ, मुखतालुकण्ठशोषं, पिपासामालस्यं, मलञ्च काये, कायच्छिद्रेषु चोपदेहं, परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु, षट्पदपिपीलिकाभिश्च शरीरमूत्राभिसरणं, मूत्रेच मूत्रदोषान्, विस्रञ्च शरीरगन्धं, निद्रां तन्द्राञ्च सर्व्व-कालमिति ॥ ११ ॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिनां तृष्णाज्वरातिसारदाहदौर्ब्बल्या-रोचकाविपाकाः, पूतिमांसपिडकालजीविद्रध्यादयश्च तत्प्रस-ङ्गाद् भवन्ति ॥ १२ ॥

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुपपादयन् चिकित्सेदिति ॥ १३ ॥

भवन्ति चात्र।

गृध्नमभ्यवहार्य्येषु स्नानचंक्रमणद्विषम्।
प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीडद्रुममिवाण्डजः ॥

स्न्द्रोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।
मृत्युः प्रमेहरूपेण चिप्रमादाय गच्छति ॥
यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।
सेवते विविधाश्चान्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुर्व्याधिविशेषाणां प्रमेहानाञ्च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥
दश श्लेष्मकृता यस्मात् प्रमेहाः षट् च पित्तजाः ।
यथाच वायुश्चतुरः प्रमेहान् कुरुते बली ॥
साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्व्वरूपाण्युपद्रवाः ।
प्रमेहानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रञ्च भाषितम् ॥ १५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
प्रमेहनिदानं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

(कुष्ठनिदानम् ।)

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्याम इति
ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिविकृतिमापन्नानि भवन्ति । तद्यथा त्रयाद्दोषा वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपणविकृताः, दूष्याश्शरीरधातवस्त्वङ्मांसशोणितलसीकाश्चतुर्धा दोषोपघात-

विक्कृताः । इत्येतत् सप्तधातुकमेवंगतमाजननं कुष्ठानामतः प्रभवादभिनिर्व्वर्त्तमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति ॥ २ ॥

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तमस्तितु खलु समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानाम् दोषांशांशविकल्पानुबन्धस्थान-विभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामचिकित्सितविशेषः ॥ ३ ॥

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवति । दोषा हि विकल्पनै र्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारानन्यत्रा-साध्यभावात् । तेषां विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसङ्गमभि-समीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रदूषयत्सु वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्व्वर्त्तते, पित्ते त्वौडुम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलं कुष्ठं, वातपित्तयो ऋष्यजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममारुतयोः सिध्म, सर्व्वदोषाभिनिर्वृत्तौ काकण-मभिनिर्व्वर्त्तते । एवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति । स एव खलु भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां भूयसीं विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ५ ॥

तत्रेदं सर्व्वकुष्ठनिदानं पुनः समासेनोपदेक्ष्यामः । शीतोष्णव्यत्यासं मनानुपूर्व्व्योपसेवमानस्य तथा सन्तपणा-पतर्पणाभ्यवहार्य्यव्यत्यासं च, मधुफाणितमत्स्यमूलककाक-माचीः सततमतिमात्रमजीर्णे समश्नतश्चिलिचिमञ्च पयसा, हायनकयवकचीनकोद्दालकोरदूषप्रायाणि चान्नानि क्षीरदधि-तक्रकोलकुलत्थमाषातसीकुसुम्भपरुषस्नेहवन्ति, एतैरेवाति-मात्रं सुहितस्य च व्यवायव्यायामसन्तापानत्युपसेवमानस्य,

भयश्रमसन्तापोपहतश्च च सहसा शीतोदकमवतरतो, विदग्धं चाहारजातमनुल्लिख्य विदाहीन्यभ्यवहरतश्छर्दिञ्च प्रतिघ्नतः, स्नेहांश्चातिचरतो युगपत् त्रयो दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते । त्वगादयश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते । तेषु शिथिलेषु दोषाः प्रकुपिताः स्थानमधिगम्य सन्तिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्व्वर्त्तयन्ति ॥ ६ ॥

तेषां कुष्ठानामिमानि खलु पूर्व्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णता वैवर्ण्यं कण्डूर्निस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो रोमहर्षश्च खरत्वं उष्मायणं गौरवं श्वयथुर्विसर्पागमनमभीक्ष्णं कायच्छिद्रेषु चोपदेहः पक्वदग्धदष्टक्षतोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना स्वल्पानामपि च व्रणानां दुष्टिरसंरोहणञ्चेति कुष्ठपूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ७ ॥

ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिर्व्वर्त्तन्ते । तेषामिदं वेदनावर्णसंस्थाननामप्रभावविशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा रूक्षारुणपरुषाणि विषमविसृतानि तनूनुद्वृत्तबहिस्तनूनि सुप्तसुप्तानि हृषितलोमाचितानि निस्तोदबहुलान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानानि, आशुभेदीनि जन्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुष्ठानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

ताम्राणि ताम्ररोमराजिभिरवनद्धानि बहलानि बहुबहलपूयरक्तलसीकानि कण्डूक्लेदकोथपाकदाहवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि ससन्तापक्रिमीण्युडुम्बरफलपक्ववर्णान्युडुम्बरकुष्ठानीति विद्यात् ॥ ९ ॥

स्निग्धानि गुरूण्युत्सेधवन्ति श्लक्ष्णस्थिरपीनपर्य्यन्तानि

शुक्लरक्तावभासानि शुक्लराजीसन्तानानि बहुबहलशुक्लरक्त-पिच्छिलास्रावीणि बहुकण्डूक्रिमीणि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १० ॥

परुषाण्यरुणवर्णानि वहिरन्तःश्यावानि नीलपीतताम्रा-वभासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूक्लेदक्रिमीणि दाहभेद-निस्तोदबहुलानि शूकोपहतोपमवेदनानि उत्सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि दीर्घपरिमण्डलानि कर्कशपिड़काचितान्यृष्य जिह्वाकृतीनि ऋष्यजिह्वानीति विद्यात् ॥ ११ ॥

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्यन्तानि रक्तराजीसन्ततानि उत्से धवन्ति बहुबहलरक्तपूयलसीकानि कण्डूक्रिमिदाहपाक-वन्ति, आशुगतिसमुत्थानभेदीनि पुण्डरीकपलाशसङ्काशानि पुण्डरीकानीति विद्यात् ॥ १२ ॥

परुषारुणविशीर्णवहिस्तनून्यन्तःस्निग्धानि शुक्लरक्ताव-भासानि बहून्यल्पवेदनान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकानि लघु-समुत्थानान्यल्पभेदक्रिमीन्यलावुपुष्पसङ्काशानि सिध्मकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १३ ॥

काकणन्तिकावर्णान्यादौ पश्चात्तु सर्व्वकुष्ठलिङ्गसमन्वि-तानि पापीयसां सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवेनानेकवर्णानि काकणा-नीति विद्यात् ॥ १४ ॥

तान्यसाध्यानि, साध्यानि पुनरितराणि भवन्ति । तत्र यदसाध्यं तदसाध्यतां नातिवर्त्तते । साध्यं पुनः किञ्चित् साध्यतामतिवर्त्तते कदाचिदपचारात् । साध्यानि हि षट् काकणवर्ज्यान्यचिकित्स्यमानानि अपचारतो वा दोषैरभि-

ष्यन्दमानान्यसाध्यतामुपयान्ति। साध्यानामपि ह्युपेक्ष्यमाणानामेषां त्वङ्मांसशोणितलसीकाकोथक्लेदसंस्वेदजाः क्रिमयोऽभिमूर्च्छन्ति। ते भक्षयन्तस्त्वगादीन्, दोषान् पुनर्दूषयन्त इमान् उपद्रवान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति। तत्र वातः श्यावारुणवर्णं परुषतामपिच रौक्ष्यशूलशोषतोदवेपथुसङ्कोचहर्षायासस्तम्भसुप्तिभेदभङ्गान्, पित्तं पुनर्दाहस्वेदक्लेदकोथस्रावपाकरागान्, श्लेष्मा त्वस्य शैत्यश्वैत्यकण्डूस्थैर्य्यगौरवोत्सेधस्नेहोपलेपान्। क्रिमयस्तु त्वगादींश्चतुरः सिराः स्नायुंश्चास्थीन्यपिच तरुणानि खादन्ति। अस्याञ्चैवावस्थायां कुष्ठिनमुपद्रवाः स्पृशन्ति। तद्यथा प्रस्रवणमङ्गभेदः पतनान्यङ्गावयवानां तृष्णाज्वरातिसारदाहदौर्ब्बल्यारोचकाविपाकाश्च तथाविधमसाध्यं विद्यादिति॥ १५॥

भवन्ति चात्र।

साध्योऽयमिति यः पूर्व्वं नरोरोगमुपेक्षते।
स किञ्चित् कालमासाद्य मृतएवावबुध्यते॥
यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा।
भेषजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते॥
यथाह्यल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तरुः।
सचैवातिप्रवृद्धस्तु यत्नात् कृच्छ्रेण छिद्यते॥
एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम्।
विवृद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वापि जायते॥ १६॥